

Brein bewustzijn en geloof

Denken, voelen, intuïtie en werkelijkheid

Voorwoord

Er klinkt een stem achter ons. Nog voordat we ons omdraaien, verandert er iets in ons lichaam. Misschien herkennen we iemand van wie we houden; misschien denken we iemand te horen voor wie we bang zijn. Dezelfde korte gebeurtenis brengt waarneming, herinnering, verwachting en gevoel samen. We leven niet eerst in een neutrale wereld waaraan we later betekenis toevoegen. We ontmoeten een wereld die voor ons vrijwel onmiddellijk ergens over gaat.

Dit dossier onderzoekt hoe die betekenis ontstaat. Het verbindt ontdekkingen over het brein met vragen naar bewustzijn, intuïtie, werkelijkheid en geloof. De centrale gedachte is dat menselijke ervaring zowel lichamelijk als betekenisvol is. Onderzoek naar hersenprocessen kan veel verklaren over de voorwaarden waaronder we iets ervaren. Daarmee zijn nog niet alle vragen over waarheid, waarde, God of persoonlijke verantwoordelijkheid beantwoord.

Die gedachte vraagt om twee vormen van zorgvuldigheid. We moeten wetenschappelijke bevindingen serieus nemen, ook wanneer ze een vertrouwde overtuiging ongemakkelijk maken. Tegelijk moeten we voorkomen dat een hersenplaatje meer gezag krijgt dan het onderzoek rechtvaardigt. Een samenhang is geen volledige verklaring. Een verklaring van een ervaring beslist niet vanzelf of de overtuiging die ermee verbonden is waar of onwaar is.

Het geloofsgedeelte heeft een christelijk zwaartepunt. Het onderzoekt hoe intuïtie een plaats kan krijgen in gebed, geweten en geestelijk onderscheid. Geloof wordt daarbij verstaan als vertrouwen, levensoriëntatie en antwoord op een vermeende of beleden werkelijkheid. Het wordt niet beperkt tot een prettig gevoel. Ook twijfel, stilte en het ontbreken van bijzondere ervaringen horen bij deze bezinning.

Het dossier is geschreven voor lezers die inhoudelijke diepgang zoeken zonder specialistische voorkennis. Het kan dienen voor persoonlijke studie, een gespreksgroep of pastorale bezinning. De voorbeelden zijn denkvoorbeelden, geen verslagen van onderzochte personen. De schema's zijn eigen verklarende ontwerpen; alleen waar aantallen worden vermeld, beelden ze onderzoeksgegevens af.

De uitkomst is geen laatste theorie over de mens. Het is een manier van verder denken: ontvankelijk voor ervaring, kritisch op conclusies en bereid om overtuigingen te laten rijpen in gesprek met anderen.

Inhoud en leesroutes

Deel	Onderwerpen	Pagina
Oriëntatie	Voorwoord en wijze van lezen	2–4
Het voorspellende brein	Waarneming lichaam emoties en herinnering	5–12
Bewustzijn onderzoeken	Theorieën experimenten en verborgen bewustzijn	13–20
Realiteit en vrijheid	Wereldbeelden kwantumvragen en vrije wil	21–26
Intuïtie begrijpen	Ervaring expertise vertekening en geweten	27–32
Geloof en onderscheiding	Gebed Godsbesef Schrift en gemeenschap	33–40
Verbinding en toepassing	Eerder werk casussen en gesprek	41–47
Afronding	Synthese en begrippen	48–49
Bronnen	Onderzoek filosofie en theologische teksten	50–52

Wie vooral de wetenschap wil volgen, kan beginnen bij pagina 5 en doorlezen tot pagina 26. Wie intuïtie en geloof wil onderzoeken, vindt vanaf pagina 27 een zelfstandige route; de onderscheidingen op pagina 4 blijven daarbij belangrijk. Voor een groep vormen de casussen op pagina 44–46 en het gespreksontwerp op pagina 47 bruikbare ingangen.

De infographics staan op pagina 6, 9, 14, 17, 22, 28, 36 en 40. Ze tonen respectievelijk de voorspellingskringloop, de samenhang tussen lichaam en ervaring, de belangrijkste bewustzijnstheorieën, een onderzoek naar verborgen bewustzijn, niveaus van werkelijkheidsvragen, de toetsing van intuïtie, geestelijk onderscheid en het geïntegreerde model van dit dossier.

Tabellen vatten vergelijkbare begrippen, theorieën en afwegingen samen. Ze vervangen de bespreking niet: juist de toelichtingen vertellen hoe ver een conclusie mag gaan. Verwijzingen tussen vierkante haken verwijzen naar de genummerde bronnen achterin. Bijbelplaatsen worden in de tekst genoemd; de bijbehorende passages worden geparafraseerd, niet als letterlijke citaten uit een specifieke Nederlandse vertaling weergegeven.

De onderzoeksliteratuur is geselecteerd op relevantie voor de hoofdvragen, met klassieke bijdragen en recente publicaties tot 20 september 2026. Dit is een beredeneerd essay met bronnen, geen systematische review met een vooraf geregistreerd zoekprotocol.

Vier soorten uitspraken

Een gesprek over bewustzijn ontspoot gemakkelijk doordat dezelfde woorden verschillende taken krijgen. Iemand vertelt dat hij zich gedragen voelde. Een ander vraagt welk hersengebied actief was. Een derde spreekt over Gods nabijheid. Deze uitspraken hoeven elkaar niet uit te sluiten, maar ze zeggen evenmin hetzelfde. Het dossier onderscheidt daarom vier soorten uitspraken.

Soort uitspraak	Voorbeeld	Passende toets
Ervaringsbeschrijving	Ik voelde een diepe rust tijdens het gebed	Zorgvuldig luisteren en concreet beschrijven
Empirische bevinding	In deze taak veranderde een gemeten hersensignaal	Onderzoeksopzet onzekerheid en herhaling
Filosofische interpretatie	Bewustzijn is volledig lichamelijk	Begripsanalyse argumenten en tegenvoorbeelden
Geloofsduiding	Ik versta deze rust als Gods nabijheid	Schrift traditie gemeenschap en geleefd geloof

Ervaringsbeschrijvingen hebben een eigen gezag: de ander kan niet eenvoudig bepalen dat mijn pijn niet bestaat. Toch kan ik mij vergissen in de oorzaak van mijn pijn. Empirische bevindingen bieden controleerbare kennis, maar altijd binnen een methode. Een experiment met visuele figuren zegt niet onmiddellijk hoe een levenslange geloofsovertuiging ontstaat. Filosofische interpretaties maken vooronderstellingen zichtbaar, terwijl geloofsduidingen een ervaring plaatsen binnen een ruimere verhouding tot God en de wereld.

Deze indeling is een werkwijze voor het dossier. Zij is geen model van vier gescheiden gebieden in het brein. In het dagelijks leven lopen de niveaus door elkaar. Bij onderzoek en gesprek helpt het ze tijdelijk uit elkaar te houden. Pas daarna kunnen we verantwoord vragen hoe ze samenhangen.

Een tweede onderscheid betreft de sterkte van bewijs. Een afzonderlijk experiment kan een mogelijkheid zichtbaar maken. Herhaald onderzoek met verschillende methoden kan het vertrouwen vergroten. Een omvattende theorie vraagt bovendien onderscheidende voorspellingen: welke uitkomst zou haar minder aannemelijk maken? Wanneer iedere mogelijke uitkomst achteraf als bevestiging geldt, verliest een theorie haar toetsende kracht.

De bescheidenheid die hieruit volgt is praktisch. We kunnen precies zeggen wat we hebben gezien, eerlijk benoemen wat we denken en ruimte laten voor wat we niet weten. Dat maakt een gesprek niet armer. Het voorkomt dat wetenschappelijke, persoonlijke of geestelijke autoriteit een vraag voortijdig afsluit.

1 Waarnemen als actief begrijpen

Wanneer we in de schemering een jas aanzien voor een persoon, blijkt iets dat overdag minder opvalt: waarnemen bevat interpretatie. De ogen leveren geen kant en klaar wereldbeeld aan een innerlijke toeschouwer. Het zenuwstelsel moet onvolledige, veranderlijke signalen bruikbaar maken. De vergissing is opmerkelijk, maar ook het herstel ervan: we doen het licht aan, kijken opnieuw en stellen onze indruk bij.

Het raamwerk van voorspellende verwerking beschrijft waarneming als een wisselwerking tussen verwachtingen en binnenkomende informatie. In Andy Clarks uitwerking leveren hogere niveaus verwachtingen die met signalen op lagere niveaus worden vergeleken. Afwijkingen kunnen aanleiding geven om het model bij te stellen. Het is een invloedrijk theoretisch kader, geen bewijs dat ieder hersenproces op dezelfde manier verloopt. [1]

De alledaagse betekenis daarvan is groot. We begrijpen een halve zin doordat we de context kennen. We kunnen een bekende stem volgen in rumoer. Maar dezelfde behulpzame verwachtingen kunnen ons ook misleiden. Wie kritiek verwacht, kan een korte reactie als afwijzing horen. Wie vertrouwen verwacht, kan een waarschuwing onderschatten. Het gaat daarbij niet om een bewuste keuze om verkeerd waar te nemen.

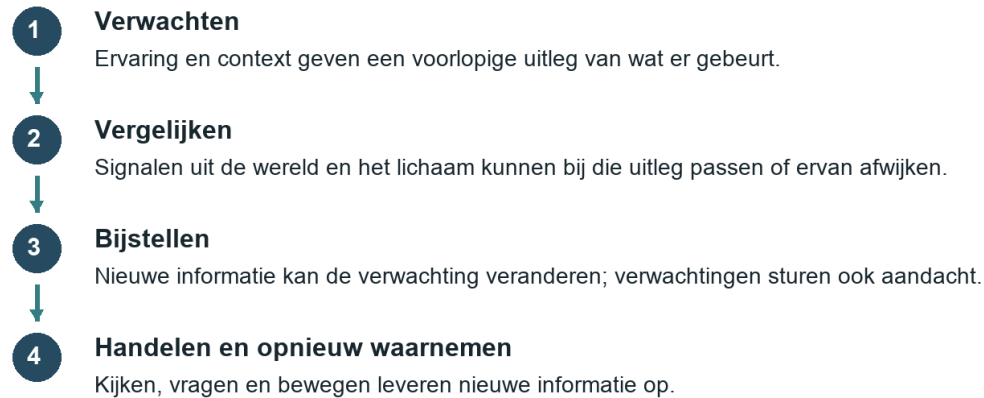
Een model van de wereld is evenmin hetzelfde als de wereld verzinnen. Een wandelaar kan verschillende kaarten gebruiken, maar een rivier blijft een grens waaraan de kaart zich moet laten corrigeren. Die vergelijking is filosofisch behulpzaam: bemiddelde toegang tot de werkelijkheid sluit contact met de werkelijkheid niet uit. Onze zintuigen, handelingen en gesprekken bieden telkens nieuwe mogelijkheden tot correctie.

De gespreksvraag uit het begin krijgt daardoor een preciezere vorm. We reageren doorgaans op gebeurtenissen zoals we die, vanuit ons lichaam en onze geschiedenis, begrijpen. De taak is niet om alle verwachtingen af te schaffen. Zonder verwachtingen zouden we voortdurend opnieuw moeten beginnen. De taak is te leren herkennen wanneer een verwachting behulpzaam is en wanneer zij zich afsluit voor iets nieuws.

Voor het vervolg is vooral dit van belang: een onmiddellijk werkelijkheidsgevoel en een betrouwbare conclusie kunnen samengaan, maar zijn niet identiek. Dat geldt voor een schaduw in de gang, voor een vermoeden over een ander en voor een ervaring die we religieus verstaan.

2 De kringloop van verwachting en correctie

Verwachting en waarneming vormen een kringloop

Infographic 1 Verwachting en waarneming vormen een kringloop. Eigen vereenvoudiging van voorspellende verwerking [1,2]. Geen anatomische route.

Deze infographic maakt een theoretische beweging zichtbaar. Zij tekent geen letterlijke bedrading van de hersenen. Verwachtingen, signalen, aandacht en handelen beïnvloeden elkaar op verschillende tijdschalen. Sommige aanpassingen verlopen snel; andere vragen langdurig leren.

Een eenvoudig denkvoorbeeld laat zien waarom handelen belangrijk is. Je hoort buiten een onbekend geluid. Je eerste indruk is dat iemand aan de deur staat. Je kunt blijven luisteren, het raam openen of gaan kijken. Daarmee ontvang je niet alleen meer informatie: je verandert de omstandigheden waaronder je waarneemt. Onderzoek naar actieve inferentie werkt zulke relaties tussen waarnemen en handelen uit. De status is die van een breed theoretisch onderzoeksprogramma. [2]

De kringloop biedt ook een taal voor zelfonderzoek. Welke verwachting bracht ik mee? Wat nam ik werkelijk waar? Welk deel vulde ik zelf in? Wat zou ik kunnen doen om een andere verklaring te onderzoeken? Deze vragen hoeven een spontane ervaring niet te verstoren. Ze kunnen later helpen om een eerste indruk zorgvuldig te wegen.

Een grens blijft essentieel. Uit het bestaan van verwachtingen volgt niet dat mensen hun omstandigheden naar believen kunnen veranderen. Iemand kan anders naar een ziekte, verlies of conflict leren kijken, terwijl de gebeurtenis zelf blijft bestaan. Een veranderde betekenis is een werkelijke verandering in het leven, maar niet automatisch een verandering van alle externe feiten.

3 Verwachtingen kunnen ook te sterk worden

Stel dat iemand herhaaldelijk heeft ervaren dat een leidinggevende hem kleineert. Bij een nieuwe werkgever klinkt een neutrale uitnodiging voor een gesprek dan misschien onmiddellijk bedreigend. Vanuit het heden bekeken is die reactie te vroeg; vanuit de levensgeschiedenis is ze begrijpelijk. Het voorbeeld laat zien waarom een gesprek over denken ook over leren en bescherming gaat.

In een invloedrijk experimenteel onderzoek werden verwachtingen over tonen aangeleerd in combinatie met visuele signalen. Sommige deelnemers rapporteerden vervolgens een toon wanneer die niet werd aangeboden. De onderzoekers onderzochten hiermee hoe aangeleerde verwachtingen kunnen bijdragen aan hallucinatieachtige waarnemingen. Een laboratoriumeffect is geen volledige verklaring van klinische hallucinaties en evenmin van religieuze ervaringen. [3]

Het woord voorspelling kan hier misleiden. Het brein zit niet als een persoon plannen te maken of uitspraken over de toekomst te formuleren. Het gaat om processen die de verwerking van informatie voorbereiden. Sommige verlopen zonder dat we toegang hebben tot hun tussenstappen. Daarom helpt de oproep om gewoon objectief te kijken vaak minder dan we hopen.

In een gesprek kunnen we ruimte maken tussen indruk en oordeel. Een afwijzingsgevoel verdient erkenning, maar het hoeft niet direct te bewijzen dat de ander afwijst. Omgekeerd mag de mogelijkheid van vertekening nooit worden gebruikt om werkelijk onrecht weg te redeneren. Wie zegt dat een ander slechts zijn verleden projecteert, kan zelf blind worden voor wat er nu gebeurt.

Hier ligt een ethische opdracht. Het voorspellende brein is geen argument om de getuigenis van een kwetsbaar mens bij voorbaat te wantrouwen. Het is een reden om open vragen te stellen, omstandigheden te onderzoeken en informatie uit meer dan één bron te wegen. Zowel automatische bevestiging als automatische ontkenning kan iemand tekortdoen.

De vernieuwing van dit perspectief ligt in de verbinding van begrip en toetsing. Een indruk kan verklaarbaar zijn zonder volledig juist te zijn. Een onjuiste indruk kan begrijpelijk zijn zonder blijvend leidend te moeten blijven. Leren begint waar iemand veilig genoeg is om een vertrouwde verklaring opnieuw te bekijken.

4 Het lichaam denkt mee

Een mens denkt niet alleen met woorden. Vermoeidheid, ademhaling, warmte, spanning en honger vormen de achtergrond waartegen gedachten betekenis krijgen. Na een slapeloze nacht kan een kleine teleurstelling definitief lijken; na rust kan dezelfde gebeurtenis weer bespreekbaar worden. Dit alledaagse verschil bewijst geen afzonderlijke theorie, maar het maakt duidelijk waarom een losstaand denkend hoofd een gebrekkig mensbeeld is.

Interoceptie is de verwerking van signalen uit het eigen lichaam. Allostase verwijst naar het anticiperend reguleren van lichamelijke behoeften. Een onderzoek uit 2025 bracht met 7 tesla fMRI bij 90 volwassenen een verspreid netwerk voor dergelijke processen nauwkeuriger in kaart, inclusief delen van de hersenstam. Het levert steun voor samenhang tussen systemen voor lichamelijke regulatie. Functionele samenhang is echter geen rechtstreeks bewijs voor een specifieke subjectieve emotie of een oorzakelijke verbinding bij ieder individu. [4]

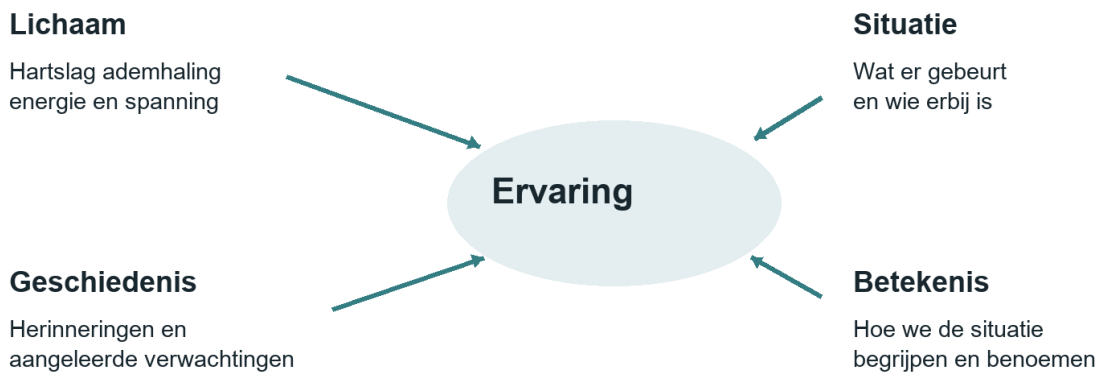
Voor onze hoofdvraag heeft dit een belangrijke consequentie. Wat wij intuïtief aanvoelen, kan mede bestaan uit een moeilijk te verwoorden inschatting van onze lichamelijke toestand. Dat maakt intuïtie niet waardeloos. Het betekent wel dat we voorzichtig moeten zijn wanneer we een lichaamssignaal meteen verbinden met een externe oorzaak. Een gespannen buik vertelt dat er spanning is; zij vertelt niet zelfstandig wie er gelijk heeft.

Ook geloofsbeleving heeft een lichamelijke context. Wie tijdens gebed vermoeid, verdrietig of onrustig is, kan dat ervaren als afstand tot God. Binnen een christelijke duiding hoeft die beleving niet samen te vallen met Gods werkelijke houding. Het onderscheid kan bevrijdend zijn: lichamelijke uitputting hoeft geen moreel of geestelijk falen te betekenen.

Dit is een theologische toepassing, geen conclusie die uit de scanner rolt. Het onderzoek helpt ons om lichamelijke omstandigheden niet te vergeten. De geloofsduiding voegt een andere vraag toe: hoe leven we trouw en hoopvol wanneer onze ervaring wisselt? Die vraag vraagt om zorg voor het lichaam, om gesprek en om een geloofstaal die ook draaglijk blijft op dagen waarop weinig wordt gevoeld.

5 Een gevoel heeft meerdere ingangen

Gevoel ontstaat in samenhang

Wisselwerking is geen eenvoudige formule voor één emotie.

Infographic 2 Lichaam situatie geschiedenis en betekenis. Eigen synthese bij [4-7]. De theorieën verschillen over de precieze mechanismen.

Het schema verbindt vier ingangen tot ervaring: het lichaam, de situatie, de levensgeschiedenis en de begrippen waarmee iemand betekenis geeft. De onderlinge pijlen stellen mogelijke wisselwerkingen voor. Ze zijn geen optelsom waarmee een individuele emotie berekend kan worden.

Een versnelde hartslag vóór een toespraak kan worden benoemd als angst, spanning of opwindning. Die woorden zijn niet willekeurig; de situatie en wat iemand verwacht doen ertoe. Toch zijn de lichamelijke patronen van emoties niet simpelweg onderling identiek. Het voorbeeld is bedoeld om ruimte voor context te tonen, niet om alle verschillen tussen emoties uit te wissen.

Voor een gesprek over een sterk gevoel helpt het daarom om meer te vragen dan alleen waarom iemand dat voelt. Wat gebeurde er? Wat merkte de persoon lichamelijk? Welke herinnering of verwachting kwam op? Welke betekenis kreeg het moment? Elk antwoord kan een ander deel van de ervaring zichtbaar maken.

Deze manier van luisteren vermijdt een onnodige keuze tussen een lichamelijke en een geestelijke mens. Iemand kan trillen, zich herinneren dat hij eerder werd afgewezen en tegelijk bidden om moed. Dat zijn verschillende beschrijvingen van één concrete persoon. Het schema sluit aan bij onderzoek naar lichamelijke regulatie en bij theorieën over emotionele betekenisgeving; de samenvoeging is een eigen didactische synthese. [4-6]

6 Worden emoties ontdekt of gevormd

Over emoties bestaat geen enkele theorie die alle onderzoekers delen. Een belangrijke discussie betreft de verhouding tussen biologische patronen, beoordeling van situaties en aangeleerde begrippen. Wie over angst spreekt, kan doelen op verdedigingsgedrag, lichamelijke activatie, een bewuste ervaring of een cultureel herkenbare categorie. Zolang dat onduidelijk blijft, kunnen onderzoekers langs elkaar heen praten.

Lisa Feldman Barrett stelt in haar theorie van geconstrueerde emotie dat emotionele ervaringen ontstaan door het categoriseren van lichamelijke en zintuiglijke informatie in context. Het woord geconstrueerd betekent hier niet dat emoties verzonnen of vrijwillig gekozen zijn. Het duidt een hypothese aan over hun ontstaan. Andere benaderingen leggen meer nadruk op evolutionair gevormde functies, kenmerkende reacties of de beoordeling van doelen en bedreigingen. [5,6]

Benadering	Centraal accent	Vraag die openblijft
Biologische basispatronen	Evolutionair gevormde reacties en functies	Hoe groot is de variatie binnen één emotie
Beoordeling van situaties	Betekenis van gebeurtenissen voor doelen	Hoe hangen beoordeling en gevoel in de tijd samen
Constructie van emoties	Lichaam context ervaring en categorisering	Welke voorspellingen onderscheiden deze theorie

Deze indeling is vereenvoudigd; binnen elke benadering bestaan verschillen. Zij is nuttig omdat ze laat zien dat de vraag naar emoties niet wordt beslist door één hersengebied te benoemen. Een gebied kan aan meerdere processen bijdragen. Dezelfde emotiecategorie kan verschillende situaties omvatten.

Een studie uit 2025 onderzocht bij knaagdieren hoe verbanden tussen prikkels en onaangename gebeurtenissen worden geleerd en afgeleid. Neuronen in de dorsomediale prefrontale cortex droegen bij aan zulke interne associatiemodellen. Dat is een concrete ontdekking over leren en hersencircuits. Het is geen directe meting van menselijke gevoelswoorden of een bewijs dat alle menselijke emoties op dezelfde manier worden geconstrueerd. [7]

Voor de lezer is een open positie vruchtbaar. Emoties kunnen tegelijk biologische functies hebben, gevormd worden door ervaring en taal nodig hebben om bespreekbaar te worden. Het onderzoek moet uitwijzen hoe deze bijdragen zich tot elkaar verhouden. In het dagelijks leven kunnen we intussen nauwkeuriger leren voelen en spreken, zonder onszelf wijs te maken dat ieder gevoel door een betere formulering verdwijnt.

7 Verwachting kan pijn veranderen

Pijn is een duidelijke plaats waar lichaam en betekenis elkaar raken. Wie bang is voor een ingreep kan elk signaal scherper volgen. Wie zich veilig en goed geïnformeerd voelt, kan anders met dezelfde situatie omgaan. Zulke verschillen zijn geen bewijs dat pijn denkbeeldig is. Een ervaring kan door context beïnvloed worden en tegelijk volkomen werkelijk zijn.

Een meta-analyse van individuele fMRI-gegevens vond bij placeboanalgesie veranderingen in hersenactiviteit die samenhangen met pijnverwerking. Een afzonderlijk onderzoek uit 2024 onderzocht een aangeleerd pijnverlichtingsparadigma bij muizen en wees op betrokkenheid van een circuit tussen de anterieure cingulate cortex en hersenstam, met een rol voor het cerebellum. De studies gebruiken verschillende methoden en beantwoorden verschillende vragen. [8,9]

De betekenis voor dit dossier is begrensd maar belangrijk. Verwachting kan mede beïnvloeden hoe pijn wordt ervaren en verwerkt. Daaruit volgt niet dat iedere ziekte door verwachting ontstaat of door positieve gedachten verdwijnt. Pijnvermindering, herstel van weefsel en verandering van een onderliggende aandoening zijn onderscheiden uitkomsten. Een betrouwbaar verslag zegt steeds welke uitkomst werkelijk is gemeten.

In een geloofsgesprek kan dit onderscheid druk wegnemen. Troost, gebed en vertrouwen kunnen voor iemand waardevol zijn, zonder dat uitblijvend lichamelijk herstel een tekort aan geloof bewijst. Evenmin hoeft een verbetering tijdens gebed onmiddellijk als uitsluitend psychologisch of uitsluitend bovennatuurlijk te worden geclassificeerd. Voor een oorzakelijke conclusie zijn meer gegevens nodig dan de volgorde van twee gebeurtenissen.

Er is ook een verschil tussen een eerlijke verwachting en een garantie. Een hulpverlener of pastor kan hoopvol aanwezig zijn en tegelijk onzekerheid benoemen. Juist de belofte dat iets zeker zal gebeuren kan later schuld en ontgoocheling veroorzaken. Een zorgvuldiger taal is concreet: we hopen op verlichting, we nemen de klachten serieus en we onderzoeken wat helpt.

Dit onderwerp scherpt de centrale vraag verder aan. De wereld beïnvloedt onze ervaring; onze verwachtingen beïnvloeden mede hoe die wereld bij ons aankomt. Die wederkerigheid geeft ruimte aan zorg en leren. Ze verleent ons geen onbeperkte macht over het lichaam en biedt geen grond om iemand verantwoordelijk te stellen voor het uitblijven van genezing.

8 Herinnering is geen opnameapparaat

Veel intuïties dragen een verleden met zich mee. Een gezicht voelt vertrouwd, een ruimte onveilig, een zin troostend. Vaak weten we niet meteen waarom. Wanneer we later een verklaring vinden, lijkt het alsof de herinnering altijd klaar heeft gelegen. Maar ook herinneren vraagt ordening: wat gebeurde er, in welke volgorde, en welke betekenis geven we daar nu aan?

In klassiek experimenteel werk van Loftus en Palmer beïnvloedde de formulering van vragen na een verkeersfilm de latere antwoorden over het ongeval. Dit onderzoek hielp zichtbaar maken dat de manier waarop iemand bevraagd wordt invloed kan hebben op herinneringsrapportage. Het bewijst niet dat alle herinneringen onbetrouwbaar zijn; het waarschuwt vooral tegen het gelijkstellen van overtuiging en onafhankelijke bevestiging. [10]

Bij geloofservaringen en persoonlijke verhalen is dat onderscheid bijzonder belangrijk. Een gebeurtenis kan na jaren een centrale plaats in het levensverhaal krijgen. Dat kan een legitieme vorm van betekenisgeving zijn. Toch moeten we het vroegste verslag, latere herinneringen en de huidige interpretatie uit elkaar kunnen houden. Die zorgvuldigheid maakt een getuigenis transparanter.

Vraag	Zorgvuldige formulering	Te snelle conclusie
Wat verscheen innerlijk	Er kwam een beeld bij mij op	Het is dus precies zo gebeurd
Wat herinner ik mij	Dit is mijn huidige herinnering	Mijn zekerheid bewijst ieder detail
Wat betekent het	Ik versta dit als een keerpunt	Andere uitleg is onmogelijk
Wat is bevestigd	Deze onderdelen zijn onafhankelijk nagegaan	Alles klopt omdat één detail klopt

In pastorale begeleiding hoort daarom ruimte te zijn voor oningevulde plekken. Een begeleider hoeft geen oorzaak te leveren om nabij te zijn. Hij kan vragen wat een beeld nu oproept, zonder te suggereren dat het verborgen geschiedenis onthult. Erkenning van verdriet verlangt geen overhaaste historische uitspraak.

Herinneringen zijn bovendien meer dan bewijsstukken. Ze dragen verbondenheid, rouw en identiteit. Wie uitsluitend naar hun foutgevoeligheid kijkt, mist die menselijke functie. Wie uitsluitend naar hun betekenis kijkt, kan feitelijke vragen ontwijken. Een volwassen omgang met het verleden bewaart beide verantwoordelijkheden: zorgvuldig omgaan met waarheid en mild omgaan met de mens die zich probeert te herinneren.

9 Het raadsel van de bewuste ervaring

We kunnen beschrijven welke prikkel het oog bereikt en hoe iemand daarop reageert. Toch lijkt daarmee nog niet alles gezegd over hoe rood eruitziet, hoe verdriet voelt of hoe muziek iemand raakt. Bewustzijn verwijst hier naar het feit dat er voor de betrokkene iets wordt ervaren. Die subjectieve kant maakt het onderzoek tegelijk intiem en moeilijk toegankelijk.

Er zijn verschillende vragen te onderscheiden. Waardoor is iemand wakker en aanspreekbaar? Welke inhoud wordt bewust? Welke informatie is beschikbaar voor denken en handelen? En waarom gaat bepaalde lichamelijke activiteit überhaupt gepaard met ervaring? Deze vragen overlappen, maar een antwoord op de ene is niet vanzelf een antwoord op de andere. Het filosofische overzicht van bewustzijn beschrijft deze begripsverschillen en de uiteenlopende verklaringsambities. [11]

Het is verleidelijk om bewustzijn voor te stellen als een lamp: aan of uit. Voor sommige praktische situaties helpt dat beeld. Het wordt minder bruikbaar wanneer iemand droomt, gedeeltelijk reageert, een stimulus verwerkt zonder die te rapporteren of een innerlijke ervaring heeft die nauwelijks in taal past. Ook aandacht, geheugen en zelfbewustzijn moeten niet zonder meer met bewustzijn worden gelijkgesteld.

Het verschil tussen beschrijving en verklaring is hier voelbaar. Een nauwkeurige kaart van de omstandigheden waaronder ervaring optreedt, is een belangrijke prestatie. Zij kan betere voorspellingen en zorg mogelijk maken. De vraag of die kaart ook verklaart waarom ervaring bestaat, is een verdere filosofische vraag. Onderzoekers verschillen over de aard en oplosbaarheid daarvan.

Voor geloof biedt dit raadsel geen eenvoudige sluiproute naar een bewijs van de ziel of van God. Een onvolledige verklaring is niet automatisch bewijs voor een specifieke andere verklaring. Maar ook de omgekeerde stap is te groot: uit de sterke afhankelijkheid van menselijke ervaring van de hersenen volgt niet zonder verdere argumenten een volledig wereldbeeld.

We staan daarmee voor een dubbele opdracht. Het concrete onderzoek verdient geduld en technische precisie. De levensbeschouwelijke discussie verdient heldere argumenten en de bereidheid om de beste versie van een ander standpunt te begrijpen. Het raadsel van ervaring is te belangrijk om het alleen te gebruiken als bevestiging van wat we vooraf al wilden geloven.

10 Vier families van bewustzijnstheorieën

Vier benaderingen van bewustzijn

Globale werkruimte

Informatie wordt breed beschikbaar voor verschillende mentale functies.

Geïntegreerde informatie

De intrinsieke causale structuur van een systeem staat centraal.

Hogere orde

Een mentale toestand wordt bewust door een hogere representatie ervan.

Recurrente verwerking

Terugkoppeling binnen verwerking speelt een centrale rol.

Vergelijking van theorieën • geen ranglijst en geen bewezen eindmodel

Infographic 3 Vier families van bewustzijnstheorieën. Schematische samenvatting bij [12]. Varianten binnen elke familie blijven buiten beeld.

De infographic biedt een beknopte kaart van vier invloedrijke benaderingen. Globale werkruimtetheorieën leggen nadruk op brede beschikbaarheid van informatie. Theorieën van geïntegreerde informatie zoeken het beslissende kenmerk in een intrinsieke causale structuur. Hogere-ordetheorieën vragen naar representaties van de eigen mentale toestand. Recurrente verwerkingstheorieën benadrukken terugkoppelende verwerking, onder meer binnen zintuiglijke systemen. [12]

De theorieën spreken deels over verschillende aspecten van bewustzijn en hebben uiteenlopende versies. Hun namen zijn daarom geen vier complete antwoorden die eenvoudig tegenover elkaar kunnen worden afgevoerd. Bovendien kunnen sommige mechanismen tegelijk aanwezig zijn, terwijl onderzoekers twisten over welk mechanisme noodzakelijk of voldoende is voor ervaring.

De belangrijkste leesvraag is: wat zou deze theorie voorspellen dat een andere theorie niet voorspelt? Als twee verklaringen bij elke uitkomst gelijk lijken te krijgen, moet het experiment scherper worden. Soms blijkt dan dat een voorspelling niet uit de kern van de theorie volgt, maar uit een aanvullende veronderstelling.

Een vergelijking van theorieën is dus ook een vergelijking van risico's die onderzoekers bereid zijn te nemen. Een vruchtbare theorie maakt duidelijk waar zij kan falen. Die houding past goed bij het bredere thema van dit dossier: overtuiging hoeft niet te verdwijnen om ruimte te maken voor correctie.

11 Het gezamenlijke experiment van 2025

In 2025 publiceerde het Cogitate Consortium een vooraf afgesproken vergelijking van twee invloedrijke bewustzijnstheorieën: de globale neuronale werkruimte en geïntegreerde informatie. Onderzoekers legden vooraf vast welke waarnemingen de theorieën zouden ondersteunen of onder druk zetten. Bij 256 deelnemers werden bewuste visuele stimuli onderzocht met verschillende meetmethoden. [13]

De resultaten ondersteunden onderdelen van beide voorspellingen, maar stelden ook onderdelen van beide theorieën ter discussie. De voor IIT verwachte aanhoudende synchronisatie achter in de hersenschors werd niet gevonden zoals voorspeld. Voor GNWT waren onder meer het uitblijven van de verwachte respons bij het verdwijnen van stimuli en beperkte representatie van sommige inhoudsdimensies in de prefrontale cortex problematisch. Dit is geen algemene weerlegging van iedere versie van beide theorieën. [13]

De grootste vernieuwing is ook een onderzoekspraktijk: wetenschappelijke tegenstanders helpen samen een proef te ontwerpen. Dat maakt het moeilijker om pas na de uitkomst te beslissen wat eigenlijk voorspeld werd. Het garandeert geen overeenstemming. Het maakt zichtbaar op welk punt de onenigheid precies zit.

Voor een niet-specialist is het verleidelijk een winnaar te zoeken. Een betere vraag is welke overtuigingen na het experiment minder vanzelfsprekend zijn geworden. Een theorie kan een bruikbaar mechanisme aanwijzen en toch te veel claimen. Een negatieve uitkomst kan betrekking hebben op de gekozen maat, op een specifieke voorspelling of op een fundamenteeler probleem.

De discussie laat ook zien waarom de plek van bewustzijn geen eenvoudige adresvraag is. Dezelfde ervaring kan samenhangen met processen op meerdere plaatsen en momenten. Daar komen aandacht, besluitvorming en verslaglegging bij. Een gebied dat nodig is om een antwoord te geven, hoeft niet op dezelfde manier nodig te zijn voor het ontstaan van de ervaring.

Deze onderzoeksstijl verdient navolging buiten het laboratorium. Ook in een gesprek over intuïtie of geloof kunnen we vooraf vragen welke observatie ons aan het denken zou zetten. Dat is een eigen methodologische toepassing van dit dossier, geen conclusie van het consortium. Zij helpt voorkomen dat we iedere meevaller als bevestiging tellen en iedere tegenvaller buiten beschouwing laten.

12 Waarom meten zo moeilijk blijft

Een onderzoeker vraagt of iemand een zwakke lichtflits heeft gezien. Het antwoord lijkt eenvoudig, maar bevat meerdere stappen. Er is zintuiglijke verwerking, mogelijk bewuste ervaring, een inschatting van zekerheid en een beslissing over wat als gezien mag worden gerapporteerd. Daarna volgt een handeling, bijvoorbeeld een knop indrukken. De meting staat dus niet buiten het verschijnsel dat zij probeert te onderzoeken.

Een studie uit 2026 laat zien dat het nemen van een detectiebeslissing beoordelingen van bewuste ervaring kan beïnvloeden door beslissingsbias. De onderzoekers vergeleken onder meer detectietaken en rapportages van subjectieve waarneming. Het resultaat onderstreept dat een antwoordcriterium en een verandering in ervaring niet zonder meer hetzelfde zijn. Het onderzoek verklaart niet alle meningsverschillen over bewustzijn, maar maakt een concrete meetmoeilijkheid zichtbaar. [14]

Methode	Wat zij zichtbaar maakt	Belangrijke beperking
Zelfrapportage	Wat iemand zegt te ervaren	Taal geheugen en antwoordcriteria spelen mee
EEG en MEG	Snelle veranderingen in elektrische of magnetische signalen	Herkomst en betekenis vragen interpretatie
fMRI	Veranderingen in bloedoxygenatie als indirecte maat	Geen directe registratie van gedachten
Gedragstaak	Prestatie en reactie op een opdracht	Afwezig gedrag kan meerdere oorzaken hebben

De tabel is een methodische samenvatting. Geen enkele rij biedt op zichzelf een venster waardoor bewustzijn rechtstreeks kan worden gezien. Dat betekent niet dat metingen nutteloos zijn. Juist de combinatie van methoden kan sterkere conclusies mogelijk maken, mits duidelijk blijft welke aannames iedere methode meebrengt.

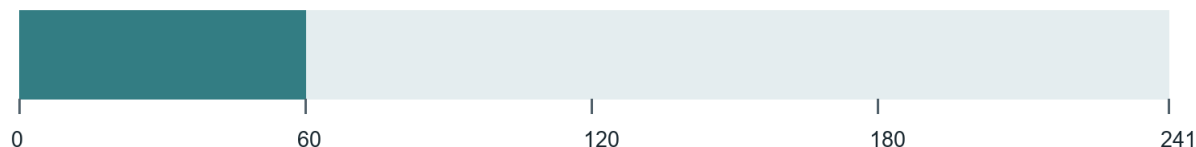
Voor het publieke debat is dit een les in taal. Een krantenkop kan zeggen dat een hersengebied bewustzijn bevat, terwijl het artikel een statistische samenhang onder specifieke taakvoorwaarden rapporteert. Het verschil zit niet in een klein voorbehoud; het verandert de betekenis van de claim.

Voor onze eigen ervaring geldt een verwante bescheidenheid. We hebben toegang tot wat we ervaren, maar niet automatisch tot alle processen die daartoe leiden. Innerlijke zekerheid kan daarom een belangrijk gegeven zijn zonder de laatste rechter te worden. Zowel in wetenschap als in zelfonderzoek vraagt kennis om een gesprek tussen waarneming, methode en uitleg.

13 Bewustzijn zonder zichtbare reactie

Een opdracht volgen zonder zichtbare reactie

241 deelnemers zonder zichtbare respons op opdrachten aan het bed

60 van 241

ongeveer 25 procent

Taakgebonden respons met fMRI of EEG aangetoond

Geen aangetoonde respons bij de overige 181 betekent niet automatisch afwezigheid van bewustzijn. Dit is een geselecteerde onderzoeksgroep.

Infographic 4 Verborgen opdrachtrespons in een geselecteerde groep. Bodien en collega's 2024 [15]. Totale studie 353 deelnemers; deze balk betreft de subgroep van 241.

Een internationaal onderzoek uit 2024 bestudeerde 353 volwassenen met bewustzijnsstoornissen na hersenletsel. Van de 241 deelnemers die aan het bed niet zichtbaar op opdrachten reageerden, lieten 60 tijdens taakgebonden fMRI of EEG wel een patroon zien dat bij het uitvoeren van opdrachten paste. Dat is ongeveer 25 procent binnen deze geselecteerde groep. [15]

De uitkomst heet cognitief-motorische dissociatie: een meetbare cognitieve respons zonder overeenkomstige zichtbare motorische reactie. De bevinding mag niet worden vertaald naar de uitspraak dat een kwart van alle mensen in coma volledig bewust is. De steekproef was niet willekeurig en omvatte verschillende klinische toestanden.

Ook een negatieve test is beperkt. Slechts 43 van 112 deelnemers die wél zichtbaar opdrachten konden volgen, vertoonden een respons in de gebruikte taakgebonden hersenmetingen. Dat illustreert dat niet slagen op zo'n test niet gelijkstaat aan afwezig bewustzijn. [15]

De ethische reflectie die hieruit voortvloeit is breder dan de cijfers: reageren en ervaren mogen niet gedachteloos worden vereenzelvigd. Een persoon kan aan onze waarneming ontsnappen. Dat vraagt om zorgvuldige diagnostiek en om een manier van spreken die menselijke waardigheid niet afhankelijk maakt van onmiddellijk zichtbare prestaties. Individuele medische beslissingen vragen een eigen deskundige beoordeling.

14 Bijna dood en toch een herinnering

Bijna-doodervaringen trekken aandacht omdat zij de grens tussen leven, bewustzijn en dood raken. Mensen kunnen achteraf vertellen over helderheid, een veranderd tijdsbesef, ontmoetingen of een gevoel van vrede. Hun verhalen kunnen een levensloop diepgaand veranderen. Die betekenis verdient een serieus gesprek, onafhankelijk van de vraag welke verklaring uiteindelijk overtuigt.

Het prospectieve AWARE II-onderzoek volgde 567 hartstilstanden in ziekenhuizen. Er waren 53 overlevenden; 28 konden worden geïnterviewd. De onderzoekers onderscheidden verschillende soorten herinneringen, waaronder zes verslagen in een categorie van transcendente doodsgerelateerde ervaring. Niemand identificeerde de visuele testafbeelding; één geïnterviewde herkende de auditieve stimulus. [16]

Deze aantallen vragen om zorgvuldige noemers. Een percentage onder 28 geïnterviewden is niet het percentage onder alle 567 patiënten. Ook hartstilstand en onomkeerbare hersendood zijn verschillende toestanden. Reanimatie probeert circulatie te ondersteunen of te herstellen. Een herinnering achteraf vertelt bovendien niet zonder aanvullende gegevens exact op welk moment de ervaring ontstond.

De studie bewijst daarmee geen bewustzijn buiten iedere hersenactiviteit. Ze maakt het evenmin verantwoord om de ervaringen bij voorbaat af te doen als betekenisloos. De juiste vervolgvraag is welke gegevens nodig zijn om concurrerende verklaringen te onderscheiden. Hoe nauwkeurig zijn gebeurtenissen in de tijd gekoppeld? Welke informatie was voor de persoon toegankelijk? Welke waarnemingen zijn onafhankelijk vastgelegd?

Er schuilt een menselijke spanning in dit onderzoek. Voor een betrokkene kan een ervaring definitief en waarachtig aanvoelen, terwijl een onderzoeker terughoudend blijft over de oorzaak. Dat hoeft geen wederzijdse afwijzing te worden. De betrokkene spreekt over de betekenis van een levensgebeurtenis; de onderzoeker moet een specifieke bewering kunnen toetsen.

Vanuit geloof kan iemand een bijna-doodervaring verstaan als hoopvol teken. Die duiding moet herkenbaar blijven als geloofsduiding. Het christelijke vertrouwen op opstanding hoeft niet te rusten op de uitkomst van één medisch experiment. Dat voorkomt dat hoop telkens afhankelijk wordt gemaakt van een controversieel meetresultaat en laat tegelijk ruimte om nieuwe gegevens eerlijk te onderzoeken.

15 Veranderde bewustzijnstoestanden

Een droom kan tijdens het dromen overtuigend werkelijk zijn. Muziek kan het gewone besef van tijd naar de achtergrond drukken. Verdriet kan de wereld vreemd en ver weg laten voelen. Zulke ervaringen herinneren ons eraan dat bewustzijn geen onveranderlijke achtergrond is. Het heeft verschillende vormen, intensiteiten en manieren waarop zelf en omgeving worden beleefd.

Onderzoek met psilocybine maakt sommige van die veranderingen experimenteel toegankelijk. Een studie uit 2024 volgde zeven gezonde volwassenen met herhaalde hersenmetingen en beschreef sterke veranderingen in functionele samenhang. De kleine groep en intensieve metingen leverden gedetailleerde individuele informatie, maar beperken brede generalisatie. De studie bewijst geen toegang tot een hogere werkelijkheid. [17]

In augustus 2026 verscheen onderzoek bij 62 volwassenen met fMRI en EEG in verschillende omstandigheden, waaronder rust, muziek, meditatie en film. De onderzoekers vonden onder psilocybine gestructureerde, contextgevoelige patronen die samenhangen met gerapporteerde ervaringen van verminderde grenzen tussen zelf en omgeving. Dat verfijnt het beeld van louter ongeordende hersenactiviteit. Het blijft een onderzoek naar samenhang tussen een beïnvloede hersentoestand, context en ervaring. [18]

De filosofische betekenis is interessant: hoe vanzelfsprekend onze gewone zelfervaring ook voelt, zij is niet de enige mogelijke vorm. Daaruit volgt echter geen rangorde waarin een intensere toestand noodzakelijk een waarachtiger wereldbeeld oplevert. Een ervaring kan iets nieuws openen en tegelijkertijd nieuwe interpretatiefouten mogelijk maken.

Voor religieuze duiding is het eveneens te eenvoudig om alle veranderde toestanden over één kam te scheren. Een gebed, een droom en een farmacologisch opgewekte ervaring kunnen bepaalde beschrijvingen delen zonder dezelfde oorzaak, inhoud of betekenis te hebben. Overeenkomst in woordgebruik is geen identiteit van ervaringen.

De vraag die we meenemen is daarom niet welke toestand het grootste gevoel van zekerheid geeft. We vragen wat iemand heeft ervaren, welke omstandigheden meespeelden en welke conclusies verantwoord zijn. De bespreking is geen gebruiksadvies. Voor dit dossier dienen de studies als venster op de veranderlijkheid van bewustzijn en op de grenzen van wat die veranderlijkheid bewijst.

16 Kan een machine iets ervaren

Wanneer een computerprogramma zegt dat het bang is, horen wij een zin die bij mensen een innerlijke toestand aanduidt. Onze neiging tot gesprek maakt het gemakkelijk om achter de zin een spreker met gevoelens te veronderstellen. Toch zijn taalvaardigheid, doelgericht gedrag en subjectieve ervaring verschillende eigenschappen. De aanwezigheid van één ervan bewijst de andere niet.

Een onderzoeksrapport uit 2023 stelde voor om mogelijke AI-bewustzijnsindicatoren af te leiden uit bestaande bewustzijnstheorieën. Het rapport is als preprint verschenen. Een vervolg in Trends in Cognitive Sciences werkt de benadering van theoretisch afgeleide indicatoren verder uit. De methode is voorlopig: zij ontleent haar kracht en onzekerheid aan de theorieën waarop zij rust. [19,20]

De kern van het probleem is epistemisch. Bij andere mensen verbinden we gedrag met een gedeelde lichamelijke en biologische achtergrond. Bij kunstmatige systemen is die overeenkomst anders. We kunnen daarom niet simpelweg onze omgang met mensen kopiëren, maar evenmin bewijzen dat een ander materiaal bewustzijn onder alle mogelijke omstandigheden uitsluit.

Begrip	Wat ermee wordt bedoeld	Wat er niet automatisch uit volgt
Intelligentie	Problemen oplossen en informatie gebruiken	Er is een subjectieve ervaring
Zelfbeschrijving	Uitspraken over eigen toestand produceren	De beschrijving berust op introspectie
Autonomie	Zonder directe sturing handelingen kiezen	Er bestaat menselijke vrije wil
Bewustzijn	Er is iets dat voor het systeem wordt ervaren	Dit is bewezen door overtuigende taal

De vergelijking helpt ook om onszelf beter te begrijpen. Een mens is meer dan een verzameling correcte antwoorden. Wij ontmoeten elkaar als kwetsbare, lichamelijke wezens met een geschiedenis en een toekomst. Of een machine ooit een relevante vorm van ervaring kan hebben, blijft een onderzoeks- en filosofische vraag. Zij hoeft niet vooraf door enthousiasme of afkeer beslist te worden.

Voor geloof is deze discussie een uitnodiging om menselijke waardigheid niet uitsluitend op rekenvermogen te funderen. Wie de mens naar het beeld van God verstaat, spreekt een theologische waardering uit die niet afhangt van een wedstrijd in taal of intelligentie. Dat is een geloofspositie, geen technische definitie waarmee we het AI-vraagstuk al hebben opgelost.

17 De wereld en onze toegang tot de wereld

Wanneer we zeggen dat iets echt is, kunnen we verschillende dingen bedoelen. Een steen ligt op de weg, ook wanneer ik hem niet zie. Mijn pijn is werkelijk voor mij, ook wanneer een ander haar niet rechtstreeks kan waarnemen. Een belofte is werkelijk als sociale verbintenis, hoewel zij niet als een steen kan worden gewogen. Werkelijkheid is dus geen eenvoudig synoniem voor wat één meetapparaat registreert.

Voor dit dossier is een onderscheid tussen bestaan en toegang behulpzaam. De vraag wat bestaat is ontologisch. De vraag hoe we er kennis van krijgen is epistemologisch. Dat waarneming door het brein wordt bemiddeld, gaat eerst over onze toegang. De veel verdergaande uitspraak dat de wereld uitsluitend uit bewustzijn bestaat, gaat over wat er bestaat. De tweede uitspraak volgt niet automatisch uit de eerste.

Dit verschil beschermt ons tegen twee verleidingen. De eerste is naïef vertrouwen: alles is precies zoals het op dit moment voor mij voelt. De tweede is totale twijfel: omdat waarneming geïnterpreteerd wordt, kunnen we niets over de wereld weten. Tussen die uitersten ligt een werkbare houding waarin kennis echt mogelijk is, maar feilbaar blijft.

Een denkvoorbeeld maakt dat concreet. Twee mensen horen dezelfde toespraak; de één voelt hoop, de ander wantrouwen. Dat verschil maakt de toespraak niet onwerkelijk. Het nodigt uit om woorden, context en levensgeschiedenis afzonderlijk te bekijken. Misschien heeft één van beiden iets opgemerkt wat de ander mist. Misschien heeft ieder een deel van het geheel gezien.

Deze houding heeft gevolgen voor geloofsgesprekken. Wie Gods aanwezigheid belijdt, doet meer dan een lichamelijke sensatie benoemen. Wie die belijdenis niet deelt, hoeft daarom de ervaring zelf niet te ontkennen. Men kan het eens zijn over het feit dat iemand rust ervoer en verschillen over de verklaring en de reikwijdte ervan.

De inzet is niet dat alle interpretaties gelijkwaardig zijn. Sommige botsen met feiten, andere zijn innerlijk tegenstrijdig of doen mensen onrecht. Maar een verantwoorde beoordeling begint met de vraag welk soort claim wordt gedaan. Zo ontstaat ruimte voor een gesprek waarin realiteit, ervaring en geloof elkaar werkelijk kunnen aanspreken.

18 Drie vragen over werkelijkheid

Drie vragen over dezelfde gebeurtenis

Infographic 5 Drie vragen over dezelfde gebeurtenis. Eigen filosofisch werkschema. De vragen beschrijven geen drie gescheiden werelden.

De drie vensters laten dezelfde gebeurtenis vanuit verschillende vragen zien. Neem een stil moment in een kerk. Er zijn geluiden, licht, lichaamshoudingen en een geschiedenis van die plaats. Er is wat iemand ervaart. En er is de interpretatie dat dit moment een ontmoeting met God was. De vensters zijn geen drie losstaande werelden; zij helpen verschillende beweringen herkenbaar te houden.

Een feitelijke fout op het ene niveau wordt niet opgeheven door betekenis op een ander niveau. Wanneer iemand zich vergist in wat een ander heeft gezegd, maakt de religieuze waarde van het gesprek die herinnering niet alsnog exact. Omgekeerd hoeft een meetbare lichamelijke verandering de betekenis van het moment niet te vervangen.

Dit is een eigen filosofisch werkschema. Het is bedoeld om gesprekken nauwkeuriger te maken, niet om voor te schrijven dat alle vragen langs één route moeten worden opgelost. Een wetenschapper kan over betekenis nadenken en een gelovige kan empirische argumenten onderzoeken. De rol van de uitspraak, niet de identiteit van de spreker, bepaalt welke toets nodig is.

Het schema kan bij elk volgend onderwerp terugkeren. Wat is gemeten? Wat is ervaren? Welke betekenis wordt eraan gegeven? Wie die vragen kan onderscheiden, hoeft minder snel te kiezen tussen koud wantrouwen en onbegrensde bevestiging.

19 Wereldbeelden rond bewustzijn

De gegevens over hersenen en ervaring laten zich niet zonder verdere argumenten vertalen naar één complete metafysica. Filosofen verschillen over de verhouding tussen het mentale en het lichamelijke. Het onderstaande overzicht is oriënterend. Het beschrijft families van posities, geen uitslag van een experiment. [11,21]

Positie	Kernidee	Centrale moeilijkheid
Fysicalisme	Wat bestaat is uiteindelijk lichamenlijk of daarvan afhankelijk	Hoe subjectieve ervaring volledig te verklaren
Dualisme	Het mentale en lichamenlijke zijn fundamenteel onderscheiden	Hun samenhang en eventuele wisselwerking begrijpen
Idealisme	Geest of ervaring is fundamenteel voor de werkelijkheid	Een gedeelde stabiele wereld en individuele geesten verklaren
Panpsychisme	Elementaire ervaringsaspecten behoren tot de basis van de natuur	Hoe daaruit één samengesteld subject ontstaat
Dubbelaspectbenadering	Mentaal en fysiek zijn aspecten van een diepere werkelijkheid	De aard en toetsbaarheid van die grondslag verduidelijken

Panpsychisme betekent niet noodzakelijk dat een steen denkt zoals een mens. In veel varianten gaat het om uiterst elementaire aspecten van ervaring. Het combinatieprobleem vraagt hoe zulke aspecten samen één subject zouden vormen. Dit is een filosofische moeilijkheid, geen technisch detail dat al is opgelost. [21]

Een bruikbaar gesprek vergelijkt posities op meer dan aantrekkelijkheid. Welke feiten passen erin? Welke nieuwe aannames zijn nodig? Welke problemen worden opgelost en welke verschoven? Een verklaring kan een moeilijk woord vervangen door een ander moeilijk woord zonder werkelijk verder te komen. Ook een bekend woord als materie vraagt om verduidelijking wanneer er een heel wereldbeeld op rust.

Voor een christelijke lezer is van belang dat geloof in God niet één op één samenvalt met een afzonderlijke filosofische theorie over de menselijke geest. Binnen christelijke tradities bestaan uiteenlopende uitwerkingen van lichaam, ziel en persoon. Een theologische belijdenis en een wetenschappelijke werkhypothese vervullen verschillende functies.

Het dossier kiest hier voor argumentatieve openheid zonder schijnbare gelijkstand af te kondigen. Niet ieder voorstel heeft evenveel empirische onderbouwing en sommige zijn nauwelijks toetsbaar. De erkenning dat een wereldbeeld filosofische keuzes bevat, maakt de kwaliteit van wetenschappelijk bewijs niet onbelangrijk. Zij vraagt juist dat we bewijs en aanvullende keuzes afzonderlijk zichtbaar maken.

20 Wat kwantumtaal wel en niet verklaart

Woorden als energie, waarnemer en verbondenheid kunnen indrukwekkend klinken wanneer bewustzijn ter sprake komt. In de natuurkunde hebben zij echter nauw omschreven betekenissen die niet vanzelf samenvallen met het dagelijks taalgebruik. De stap van een formele theorie naar een uitspraak over innerlijke ervaring vraagt daarom expliciete argumenten.

Er bestaan verschillende kwantumbenaderingen van bewustzijn: voorstellen over fysieke kwantumprocessen in de hersenen, het gebruik van kwantumachtige wiskunde om mentale verschijnselen te modelleren en theorieën over geest en materie als aspecten van een onderliggende werkelijkheid. Deze benaderingen zijn niet onderling uitwisselbaar en hebben uiteenlopende empirische status. [22]

Een kwantumachtig model van beslissingen bewijst bijvoorbeeld niet dat een specifiek biologisch kwantummechanisme die beslissingen veroorzaakt. Evenmin volgt uit de rol van metingen in kwantumtheorie dat een mens door te wensen een willekeurige macrowerkelijkheid kan voortbrengen. Een meetinteractie is niet zonder verdere aannames hetzelfde als bewust kijken.

De aantrekkingskracht is begrijpelijk. Zowel bewustzijn als de kwantumwereld daagt alledaagse intuïties uit. Toch vormen twee raadsels samen nog geen oplossing. Om een voorstel te beoordelen moeten we vragen welk mechanisme wordt bedoeld, wat het voorspelt en welke waarneming het zou kunnen tegenspreken.

Dat sluit verwondering niet uit. Het voorkomt dat een wetenschappelijk woord wordt ingezet als een universele verklaring voor verbondenheid, genezing of geloof. Wie over geestelijke gemeenschap spreekt, kan dat betekenisvol doen zonder haar eerst tot een natuurkundige verstrengeling te verklaren. De theologische betekenis van verbondenheid hoeft niet op een onnauwkeurige natuurkundige analogie te steunen.

Voor onderzoek naar realiteit en bewustzijn is dit een nuttige discipline. Een speculatief model kan als verkenning waardevol zijn, mits het als zodanig wordt gepresenteerd. Het krijgt niet meer bewijskracht doordat het technisch klinkt. De kwaliteit ligt in duidelijke begrippen, toetsbare consequenties waar mogelijk en openheid over wat nog ontbreekt.

21 Vrije wil na het breinonderzoek

Het gevoel dat ik handel, hoort bij het gewone leven. Ik kan besluiten een gesprek aan te gaan, mijn excuses aan te bieden of een gewoonte te veranderen. Tegelijk ontstaan gedachten en impulsen vaak voordat ik bewust weet waar ze vandaan komen. De spanning tussen voorbereiding en bewuste keuze voedt het debat over vrije wil.

Experimenten met eenvoudige, zelf geïnitieerde bewegingen hebben laten zien dat hersenactiviteit aan het gerapporteerde moment van een bewuste bewegingsintentie kan voorafgaan. Een model van Schurger en collega's uit 2012 laat zien hoe bepaalde gemiddelde voorbereidingspatronen kunnen ontstaan uit ophoping van fluctuaties richting een drempel. Dat biedt een andere interpretatie van zulke signalen dan de gedachte dat een complete beslissing al lang tevoren vastligt. [23]

De filosofische discussie is breder. Compatibilisten onderzoeken hoe vrijheid en verantwoordelijkheid verenigbaar kunnen zijn met causale bepaaldheid. Andere posities vinden daarvoor een sterkere mogelijkheid nodig om anders te handelen. De discussie hangt mede af van wat onder vrij wordt verstaan: zonder dwang, vanuit eigen redenen of als ultieme oorsprong van een handeling. [24]

Een laboratoriumtaak waarin iemand op een willekeurig moment een vinger beweegt, is bovendien niet hetzelfde als de keuze om voor een ziek familielid te zorgen. Dat maakt het experiment niet onbelangrijk; het begrenst de generalisatie. Langdurige afweging, overleg en het vormen van gewoonten hebben een andere structuur dan een betekenisarme momentkeuze.

Een bruikbaar menselijk perspectief is daarom dat vrijheid mede een vermogen tot antwoorden kan zijn. We kunnen onze eerste impuls leren kennen, omstandigheden veranderen, hulp vragen en redenen tegen elkaar afwegen. Dat perspectief lost de metafysische discussie niet op, maar het maakt duidelijk waarom oefening en verantwoordelijkheid betekenis houden.

In christelijke taal raken hier onderwerpen als genade, bekering en vorming aan. Een mens hoeft niet de oorsprong van alle eigen impulsen te beheersen om verantwoordelijkheid te leren dragen. Evenmin kan elke beperking worden weggepreekt met de opdracht sterker te willen. De theologische en pastorale vraag is hoe mensen geholpen worden om werkelijk te kunnen antwoorden op wat goed is.

22 Ontdekkingen en open discussies naast elkaar

Onderwerp	Wat de besproken literatuur bijdraagt	Wat openblijft
Emotioneel leren	Een dierstudie specificeert circuits voor afgeleide associaties [7]	De vertaling naar menselijke gevoelsbeleving
Bewustzijnstheorieën	Een gezamenlijke toets zet voorspellingen onder druk [13]	Een breed aanvaarde verklaring van ervaring
Metten van ervaring	Beslissingsbias kan rapportage beïnvloeden [14]	De beste combinatie van ervaringsmaten
Verborgens respons	Opdrachten kunnen meetbaar worden gevolgd zonder zichtbare reactie [15]	De ervaring en prognose van een individu
Bijna-doodervaringen	Prospectieve gegevens begrenzen én verdiepen vragen [16]	De precieze timing en uiteindelijke verklaring
Veranderde toestanden	Context hangt samen met hersenpatronen en ervaring [18]	De betekenis van die ervaring voor een wereldbeeld
AI	Theorieën leveren voorlopige beoordelingscriteria [20]	Een beslissende en breed aanvaarde bewustzijnstest

De tabel brengt verschillende soorten vooruitgang samen. Niet iedere ontdekking is een nieuw antwoord op een oude vraag. Soms is het belangrijkste resultaat dat de vraag nauwkeuriger moet worden gesteld. Een begrip dat te veel tegelijk betekende, valt uiteen in beter onderzoekbare onderdelen.

Dat maakt het woord doorbraak dubbelzinnig. Voor onderzoekers kan een nieuwe meetmethode een doorbraak zijn, terwijl het publiek een oplossing van het bewustzijnsraadsel verwacht. Een betrouwbaar dossier voorkomt dat deze verwachtingen door elkaar lopen. De wetenschap kan flink vooruitgaan zonder dat de grote filosofische discussie is gesloten.

Voor geloof is dit een geschikte plaats om adem te halen. Het hoeft niet bij iedere publicatie zijn bestaansrecht te verdedigen of een overwinning uit te roepen. Het kan vragen wat een bevinding werkelijk verandert aan ons begrip van de mens. Soms is dat veel, soms weinig, en soms vooral onze manier van spreken.

Hiermee verschuift het dossier naar intuïtie. Die bevindt zich juist op de overgang tussen wat we onmiddellijk ervaren en wat we daarover kunnen verantwoorden. Zij verdient meer dan de keuze tussen blind vertrouwen en afwijzing. We moeten leren wanneer zij informatie bevat, wanneer zij ons misleidt en hoe zij een gesprekspartner kan worden.

23 Intuïtie als een vroeg vermoeden

Intuïtie is hier een indruk of oordeel dat zich aandient zonder dat de tussenliggende redenering volledig bewust beschikbaar is. Iemand voelt dat een gesprek niet klopt, ziet ineens een oplossing of krijgt het vermoeden dat een bekende verdrietig is. Zij kan vóór het bewuste nadenken opkomen. Dat betekent niet dat er nog geen informatie is verwerkt: intuïtie behoort zelf tot onze cognitieve activiteit. De formulering vóór het denken is daarom het nauwkeurigst als vóór de bewuste, stapsgewijze redenering. Dat snelle karakter zegt op zichzelf niets over de juistheid. Een intuïtie kan scherp, oppervlakkig of verkeerd zijn.

Kahneman en Klein onderzochten in een gezamenlijke beschouwing waarom intuïtieve deskundigheid soms betrouwbaar is en soms tot overmoed leidt. Zij benadrukken de voorspelbaarheid van de omgeving en de gelegenheid om door ervaring en feedback regelmatigigheden te leren. Subjectieve zekerheid is geen betrouwbare vervanging voor die voorwaarden. [25]

Dat inzicht helpt een misverstand te vermijden. Intuïtie is niet per definitie een alternatief voor kennis. Zij kan juist een vorm zijn waarin langdurig leren snel beschikbaar komt. Een ervaren vakmens merkt iets op voordat hij het volledig kan uitleggen. Maar de expertise kan beperkt blijven tot een bekend terrein. Bekwaamheid in het ene domein garandeert geen bijzondere blik op een ander.

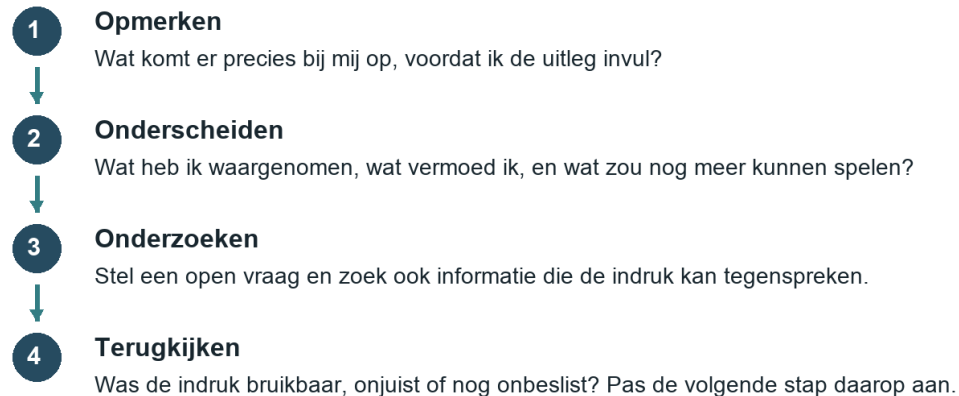
Voor persoonlijke beslissingen zijn de omstandigheden vaak ingewikkelder. We krijgen niet altijd duidelijke feedback. We weten bijvoorbeeld niet hoe ons leven zou zijn verlopen bij een andere keuze. Daardoor is het moeilijker om achteraf vast te stellen of een intuïtie werkelijk voorspellend was, of dat we een begrijpelijk verhaal over de uitkomst hebben gemaakt.

De praktische positie van dit dossier is daarom dat intuïtie een voorstel mag doen. Zij mag aandacht vragen, een onderzoek openen of een kleine handeling uitlokken. Hoe ingrijpender de conclusie, hoe meer aanvullende toetsing passend is. Dit is een eigen handelingskader, geen gevalideerde test voor de betrouwbaarheid van afzonderlijke ingevingen.

Een vermoeden dat een vriend een telefoontje kan gebruiken, vraagt weinig bewijs om vriendelijk contact te zoeken. De stellige overtuiging dat die vriend liegt, ziek is of een bijzondere opdracht heeft, vraagt veel meer. Niet alleen de kracht van de indruk telt; ook de aard van de claim en de gevolgen voor de ander moeten meewegen.

24 Van intuïtie naar een toetsbare stap

Een eerste indruk krijgt een verantwoorde vervolgstap

Infographic 6 Een eerste indruk krijgt een verantwoorde vervolgstap. Eigen reflectiehulp bij [25,26]. Geen gevalideerde intuïtietest.

De route in deze infographic is een eigen gesprekshulp. Zij bevat geen score waarmee een intuïtie waar of onwaar wordt verklaard. Het doel is de sprong van gevoel naar grote conclusie te vertragen, terwijl de mogelijke waarde van de indruk behouden blijft.

Een voorbeeld: tijdens een overleg voel je dat iemand wordt buitengesloten. Je kunt dat opmerken zonder onmiddellijk intenties toe te schrijven. Daarna kun je concreet maken wat je zag: wie werd onderbroken, wie kreeg geen vraag, wat gebeurde er met een voorstel? Je eerste gevoel krijgt zo de kans om zich te laten corrigeren én om iets belangrijks zichtbaar te maken.

Soms blijft de onderbouwing beperkt. Dan is een kleine open vraag beter dan een beschuldiging. Je kunt na afloop informeren hoe de ander het gesprek heeft ervaren. De ander kan je vermoeden bevestigen, nuanceren of tegenspreken. Dat antwoord telt als nieuwe informatie en niet uitsluitend als materiaal voor je oorspronkelijke verhaal.

Bij geloofsintuïtie geldt dezelfde eerbied voor de ander. Een innerlijke aansporing om iemand aandacht te geven hoeft geen aankondiging te worden dat God iets over diens leven heeft onthuld. De handeling kan liefdevol zijn terwijl de verklaring bescheiden blijft. Juist die combinatie maakt intuïtie bespreekbaar zonder haar tot gezag over een ander te verheffen.

25 De verleiding van bevestiging

Een indruk die eenmaal een naam heeft gekregen, kan onze aandacht gaan sturen. Wie denkt dat iemand onbetrouwbaar is, merkt iedere aarzeling op. Wie ervan overtuigd is dat een gebeurtenis een teken is, onthoudt de overeenkomsten en vergeet de vele momenten waarop niets bijzonders gebeurde. Dit zijn herkenbare denkvoorbeelden van selectieve toetsing, geen diagnose van een bepaalde persoon.

Een klassiek onderzoek van Wason liet deelnemers een regel zoeken achter reeksen getallen. Het onderzoek maakte zichtbaar hoe een gekozen hypothese het zoeken naar informatie kan sturen. De precieze taak is beperkt, maar het onderliggende methodische probleem blijft relevant: voorbeelden zoeken die passen is iets anders dan proberen een veronderstelling te weerleggen. [26]

Voor intuïtie betekent dat dat een toevallige treffer niet genoeg is om een vermogen vast te stellen. We moeten ook weten hoe vaak er een indruk was die niet uitkwam, hoe precies de voorspelling vooraf was en of de uitkomst achteraf ruimer wordt uitgelegd. Zonder die vragen kan bijna iedere gebeurtenis in het verhaal gaan passen.

Veelvoorkomende stap	Wat ontbreekt	Betere onderzoeksvraag
Eén treffende ingeving onthouden	Het aantal gemiste ingevingen	Wat gebeurde er bij alle genoteerde indrukken
Achteraf een teken herkennen	Een vooraf afgebakende verwachting	Wat zou ik vóór de gebeurtenis hebben voorspeld
Instemming als bewijs zien	Ruimte voor sociale druk	Kan iemand vrijuit tegenspreken
Zekerheid gelijkstellen aan waarheid	Onafhankelijke controle	Welke feiten kunnen dit oordeel bijstellen

Deze vragen hoeven een ervaring niet te onttoveren. Ze beschermen het verschil tussen verwondering en bewijs. Iemand kan dankbaar zijn voor een onverwachte ontmoeting zonder te beweren dat hij een betrouwbaar voorspellend vermogen heeft. Betekenis vraagt niet altijd om een statistische claim.

Er is ook een relationele winst. Wanneer we fouten mogen erkennen, hoeft een gemeenschap niet ieder verhaal te verdedigen om haar identiteit te behouden. Een gemiste indruk kan gewoon een gemiste indruk zijn. Dat schept ruimte voor eerlijker getuigenissen, minder prestatiedruk en een geloofstaal die niet afhankelijk is van voortdurend uitzonderlijke gebeurtenissen.

26 Het lichaam als raadgever

Sommige intuïties verschijnen vooral lichamelijk: een knoop in de maag, ontspanning, warmte of een plotselinge impuls om afstand te nemen. Zo'n signaal kan aandacht verdienen. De fout ontstaat wanneer de vertaling al vaststaat. Een onaangenaam gevoel kan bijvoorbeeld wijzen op reëel gevaar, maar ook op onzekerheid bij iets nieuws. Dezelfde woorden dekken verschillende mogelijkheden.

Het interoceptieve perspectief helpt ons het signaal serieus te nemen zonder er een onfeilbare detector van te maken. De lichamelijke ervaring is informatie over hoe de situatie op dit moment in ons levende systeem wordt verwerkt. Welke externe feiten daar precies bij horen, moet aanvullend worden onderzocht. Dat is een toepassing van de eerder besproken begrippen, geen afzonderlijke diagnostische methode.

Stel dat iemand zich gespannen voelt bij een nieuwe collega. Een onzorgvuldige conclusie luidt dat de collega onveilig is. Een zorgvuldiger eerste zin is dat de ontmoeting spanning oproept. Daarna kan de persoon kijken naar gedrag, omstandigheden en eigen verwachtingen. Een concrete grensoverschrijding vraagt een andere reactie dan een ongemakkelijke stilte.

Omgekeerd is een prettig gevoel geen bewijs dat een situatie goed is. Charme, vertrouwdeheid en opluchting kunnen ook samengaan met slechte beslissingen. Daarom behoort reflectie niet alleen bij angstige intuïties. Juist wat vanzelf goed voelt, verdient soms een tweede blik.

In het geloof kan dit helpen om innerlijke vrede zorgvuldig te verstaan. Vrede kan een kostbare ervaring zijn, maar de afwezigheid van spanning is geen universele beslisregel. Een noodzakelijke verontschuldiging kan ongemakkelijk voelen. Het vermijden van een moeilijk gesprek kan tijdelijk opluchten. De morele kwaliteit van een stap kan dus niet alleen worden afgelezen aan het directe lichaamsgevoel.

Een werkbare omgang is rustig beschrijven, relevante omstandigheden nagaan en een passende vervolgstap kiezen. Bij terugkerende of ernstige klachten hoort deskundige beoordeling; dit essay biedt geen individuele verklaring. Voor het gesprek blijft de hoofdgedachte dat het lichaam een stem heeft die gehoord mag worden. Die stem is onderdeel van het overleg over waarheid en handelen, niet automatisch het laatste woord.

27 Geweten is meer dan een reflex

Het geweten kan zich snel melden: dit moet ik doen, dit klopt niet, hier ben ik de ander iets schuldig. Die onmiddellijkheid maakt het verwant aan intuïtie. Toch gaat een gewetensoordeel verder dan het vaststellen van een aangenaam of onaangenaam gevoel. Het bevat een normatieve aanspraak: een reden waarom een handeling goed of verkeerd zou zijn.

De katholieke catechismus beschrijft het geweten als een oordeel van de rede over de morele kwaliteit van een concrete handeling. Dat is een theologische omschrijving uit een bepaalde traditie, geen psychologische definitie die alle onderzoekers moeten delen. Zij maakt wel zichtbaar dat geweten binnen die traditie om vorming en beoordeling vraagt. [27]

Een gevoel van schuld en daadwerkelijke verantwoordelijkheid kunnen uiteenlopen. Iemand kan zich schuldig voelen wanneer hij een noodzakelijke grens stelt. Een ander kan weinig schuld ervaren terwijl hij schade veroorzaakt. Het praktische werk begint daarom met vragen naar handelingen, betrokkenen, gevolgen en verplichtingen, in plaats van uitsluitend naar de intensiteit van het gevoel.

Een geweten kan ook in conflict komen. Trouw aan een vriend kan botsen met de plicht eerlijk te spreken. Zorg voor een ander kan botsen met een eigen grens. In zulke situaties is het ontbreken van onmiddellijke innerlijke rust geen bewijs van morele onvolwassenheid. Het kan juist laten zien dat verschillende werkelijke waarden serieus worden genomen.

Vanuit christelijk perspectief is onderscheidingsvermogen daarom verbonden met liefde en waarheid. Liefde zonder waarheid kan moeilijke vragen vermijden; een beroep op waarheid zonder aandacht voor de ander kan hard worden. Dit zijn theologische en ethische afwegingen. Een hersenscan kan niet zelfstandig bepalen welke verplichting in een concrete situatie het zwaarst weegt.

Intuïtie kan ons op een morele kwestie wijzen voordat we haar hebben uitgewerkt. Daarna begint het gesprek over redenen. Wat is er gebeurd? Wie draagt verantwoordelijkheid? Wat is herstel? Welke grenzen moeten worden bewaakt? Zo kan het geweten zich ontwikkelen van een onbegrepen innerlijke druk tot een steeds beter verantwoorde manier van leven met anderen.

28 Een eigen onderzoek naar intuïtie

Wie zijn intuïtie wil leren kennen, kan beginnen met een klein, zorgvuldig logboek. Het doel is niet bijzondere vermogens te bewijzen. Het is te ontdekken hoe indrukken zich verhouden tot feiten, behoeften en verwachtingen. De onderstaande opzet is een eigen reflectiehulpmiddel; zij is niet klinisch gevalideerd en levert geen meetwaarde voor geestelijke rijpheid.

Veld	Wat je opschrijft	Waarom het helpt
Situatie	Tijd plaats en concrete aanleiding	Bewaart context vóór de uitkomst
Eerste indruk	Zo letterlijk mogelijk wat je vermoedt	Voorkomt achteraf verbreden
Zekerheid	Voorzichtig tamelijk zeker of zeer zeker	Maakt verschil tussen gevoel en uitkomst zichtbaar
Alternatieven	Twee andere verklaringen	Houdt de interpretatie open
Kleine stap	Een vraag observatie of gesprek	Maakt controle mogelijk zonder te forceren
Terugblik	Bevestigt weerlegt of onbeslist	Laat onduidelijkheid als uitkomst bestaan

Een voorbeeldnotitie kan luiden: ik vermoed dat mijn vriend stil is omdat hij verdriet heeft. Een alternatief is vermoedelijkheid; een ander is dat hij zich concentreert. De kleine stap is een open vraag, geen uitspraak over zijn verborgen binnenwereld. Wanneer hij vertelt wat er speelt, blijft zijn eigen verslag leidend.

Een tweede voorbeeld betreft een creatieve ingeving. Je denkt plotseling dat een tekst beter werkt met een ander begin. Hier hoeft de intuïtie geen verborgen feit te onthullen. Je kunt twee versies maken en lezen wat er verandert. Niet iedere intuïtie is een voorspelling; sommige zijn mogelijkheden die pas waarde krijgen door uitvoering.

Bij religieuze indrukken kan een extra kolom helpen: welke geloofsbetekenis geef ik eraan, en welke concrete claim maak ik? Dankbaarheid voor een toevallige ontmoeting vraagt iets anders dan de voorspelling dat iemand zal herstellen. Door die claims apart te noteren, hoeven betekenis en feitelijke toetsing elkaar niet te verdringen.

Gebruik dit hulpmiddel licht. Een eindeloze controle van iedere gedachte maakt het leven smaller. Het gaat om enkele relevante situaties waarin een terugblik werkelijk iets kan leren. Het mooiste resultaat is mogelijk geen sterker vertrouwen in alle ingevingen, maar een beter onderscheid tussen wat aandacht vraagt, wat onderzoek vraagt en wat rustig voorbij mag gaan.

29 De hele mens voor God

Een christelijk gesprek over het brein begint niet met de gedachte dat lichamelijke een hinderlijke verpakking is. De mens leeft, ontvangt, handelt en lijdt lichamenlijk. Genesis 2:7 beschrijft de menswording met aarde en levensadem; Johannes 1:14 spreekt over het Woord dat vlees wordt. In de hier gekozen theologische lezing onderstrepen die teksten de betekenis van het concrete menselijke bestaan. [28]

Dat betekent niet dat Bijbelse woorden rechtstreeks kunnen worden vertaald in moderne hersengebieden. Hart, ziel, geest en lichaam functioneren in Bijbelse teksten in verschillende contexten. Het hart is niet eenvoudig de amygdala; de geest is geen naam voor de prefrontale cortex. Een dergelijke gelijkstelling zou zowel de teksten als de neurowetenschap versmallen.

In de katholieke catechismus wordt de eenheid van lichaam en ziel sterk benadrukt. Andere christelijke uitwerkingen leggen andere accenten, maar ook daar blijft de vraag hoe de eenheid van de persoon recht wordt gedaan. Het christelijke spreken over opstanding maakt bovendien duidelijk dat hoop meer omvat dan een blijvend losgemaakt innerlijk bewustzijn. [29; 1 Korintiërs 15]

Voor intuïtie heeft dit een bevrijdende betekenis. Een gedachte wordt niet automatisch ongeestelijk doordat zij door lichamelijke processen wordt gedragen. Lezen, luisteren, herinneren en liefhebben gebeuren in ons lichamenlijke leven. Wie gelooft dat God mensen aanspreekt, hoeft daarom niet eerst te bewijzen dat een ervaring zonder hersenen tot stand kwam.

Tegelijk wordt een lichamenlijke ervaring niet automatisch een goddelijke boodschap. De eenheid van de mens geeft geen onfeilbaarheid. Onze mogelijkheden tot luisteren gaan samen met beperktheid, verlangen en vergissing. Geestelijk onderscheid is juist nodig omdat mensen betekenisvolle ervaringen hebben die uitleg vragen.

Het mensbeeld dat hieruit groeit is relationeel. We staan tegenover God, leven met andere mensen en bewonen een wereld die we niet zelf hebben voortgebracht. In dat kader is onderzoek naar het brein een manier om iets te leren over onze geschapen mogelijkheden en grenzen. Die formulering is uitdrukkelijk theologisch. Zij biedt een plaats aan wetenschap zonder de uitkomsten ervan vooraf aan een gewenst verhaal te onderwerpen.

30 Godsbesef en de ervaring van aanwezigheid

Sommige mensen spreken over Gods nabijheid als iets dat even direct is als het besef dat er iemand in de kamer is. Anderen geloven zonder zo'n sterke ervaring. Weer anderen hebben een overweldigend moment meegemaakt dat zij later anders zijn gaan begrijpen. Die verscheidenheid vraagt om taal die ruimte laat voor persoonlijke verschillen.

Luhrmann en collega's onderzochten spirituele aanwezigheidservaringen in vier studies met meer dan tweeduizend deelnemers in vijf landen. De rapportages hingen samen met culturele ideeën over de doorlaatbaarheid van de geest en met de neiging sterk op te gaan in ervaringen. Het onderzoek gaat over patronen in gerapporteerde ervaringen en de samenhang met cultuur en individuele kenmerken. Het beslist niet of God of geesten bestaan. [30]

Filosofisch wordt gediscussieerd over de bewijskracht van religieuze ervaring. Sommige denkers verdedigen dat een ervaring onder bepaalde voorwaarden een redelijke grond voor geloof kan bieden. Critici wijzen onder meer op alternatieve verklaringen en uiteenlopende religieuze interpretaties. De discussie draait mede om welke vormen van correctie en weerlegging mogelijk zijn. [31]

Voor een christelijke benadering is het vruchtbaar om persoonlijke betekenis en publiek bewijs uit elkaar te houden. Een ervaring kan voor iemand een werkelijke reden tot vertrouwen worden zonder een sluitend argument te zijn dat iedere buitenstaander moet overtuigen. Wie daarvan getuigt, kan eerlijk vertellen wat er gebeurde en hoe hij het verstaat, zonder de ander tot dezelfde conclusie te dwingen.

Daarmee blijft ook ruimte voor de vraag naar waarheid. Geloof is niet alleen een privégevoel dat nooit bevraagd mag worden. Wanneer een ervaring leidt tot een concrete claim over een ander, een gebeurtenis of de toekomst, zijn de gewone vragen naar feiten en verantwoordelijkheid opnieuw relevant.

De pastorale winst is dat bijzondere gevoeligheid niet de maatstaf voor geloof hoeft te zijn. Wie weinig ervaart, staat niet automatisch verder van God. Wie veel ervaart, heeft daarmee geen vanzelfsprekende autoriteit over anderen. Het geloof kan zich uitdrukken in ontvankelijkheid én trouw: aandacht voor wat zich aandient, en volharding in liefde wanneer het bijzondere uitblijft.

31 Gebed als ontmoeting en menselijke activiteit

Een christen kan bidden verstaan als spreken tot en leven voor God. Voor een onderzoeker is gebed tegelijk een menselijke activiteit: iemand gebruikt woorden, aandacht, herinnering en verwachting. Die twee beschrijvingen kunnen naast elkaar bestaan. Het conflict ontstaat wanneer een van beide beweert dat de andere daarmee volledig overbodig is geworden.

Een fMRI-studie van Schjoedt en collega's onderzocht persoonlijke en geformaliseerde gebedsvormen bij gelovige deelnemers. Bij persoonlijk gebed waren gebieden betrokken die ook bij sociale cognitie een rol spelen. De bevinding ondersteunt een onderzoeksvraag over hoe mensen een persoonlijke verhouding tot God beleven. Zij toont niet aan dat God aanwezig of afwezig was. [32]

Een analogie helpt, zolang haar beperking duidelijk blijft. Wanneer iemand naar een geliefde luistert, zijn er hersenprocessen te onderzoeken. Het beschrijven daarvan maakt de geliefde niet overbodig. Andersom bewijst het vinden van een vergelijkbaar proces tijdens gebed niet dat er een externe gesprekspartner is. De analogie blokkeert een overhaaste ontkenning, maar levert geen zelfstandig godsbewijs.

Gebed kan vervolgens meer zijn dan het opwekken van een gewenste toestand. In de christelijke traditie komen lof, klacht, belijdenis, voorbede en stilte samen. Een gebed dat verdriet blootlegt is niet noodzakelijk mislukt. Een gebed dat rust geeft, heeft niet noodzakelijk alle vragen opgelost. De betekenis ligt ook in de relatie en in wat iemand leert verdragen, uitspreken of doen.

Intuïtie kan tijdens gebed verschijnen als een gedachte aan een ander, een herinnerde Bijbeltekst of een mogelijk inzicht. De gelovige kan dat dankbaar ontvangen en toch vragen hoe het verstaan moet worden. Bescheiden taal beschermt de openheid: er kwam iets bij mij op, ik wil onderzoeken of dit wijs en passend is.

Zo hoeft gebed niet te veranderen in een techniek voor het verkrijgen van onfeilbare antwoorden. Het kan een ruimte blijven waarin de mens zijn hele bestaan voor God brengt. Wetenschappelijk onderzoek kan aspecten van die activiteit verhelderen; de geloofspraktijk stelt daarnaast vragen naar vertrouwen, gehoorzaamheid, liefde en de betekenis van Gods belofte.

32 Geestelijk onderscheid vraagt toetsing

Een geestelijke indruk blijft toetsbaar

- 1 **Christus en Schrift**
Hoe verhoudt de uitleg zich tot Christus en tot de Bijbeltekst in haar verband?
- 2 **Feiten en de ander**
Klopt de concrete claim en blijft de ander vrij om te reageren of te weigeren?
- 3 **Gemeenschap en vrucht**
Kunnen anderen meedenken? Wat groeit er aan liefde, geduld en zelfbeheersing?
- 4 **Bescheiden handelen**
Kies een passende stap en blijf bereid de eigen uitleg te herzien.

Infographic 7 Een geestelijke indruk blijft toetsbaar. Eigen pastorale vertaling bij [33–35]. Geen methode om Gods spreken te bewijzen.

In 1 Thessalonicenzen 5:19–22 worden openheid voor geestelijke uitingen en toetsing met elkaar verbonden. In 1 Johannes 4:1 wordt gewaarschuwd niet iedere geest zomaar te geloven; de daaropvolgende verzen geven een christologisch criterium. In 1 Korintiërs 14:29 wordt de beoordeling van profetisch spreken bij anderen in de gemeenschap gelegd. De strekking verschilt per passage, maar ongetoetste aanspraken krijgen geen onbeperkte ruimte. [33]

De infographic vertaalt die oriëntatie in een hedendaagse pastorale gesprekshulp. De vertaling is geen letterlijk Bijbels stappenplan. Ze vraagt of een indruk past bij het getuigenis over Christus, of de tekstuitleg verantwoord is, of de feiten kloppen en of anderen vrij kunnen meedenken.

Vrucht is daarbij belangrijk, maar moet zorgvuldig worden verstaan. Liefde, geduld en zelfbeheersing krijgen in Galaten 5:22–23 gewicht. Een prettig gevoel onmiddellijk na een beslissing is niet hetzelfde als zulke vrucht. Bovendien bewijst een gunstig gevolg op zichzelf nog niet de goddelijke oorsprong van een boodschap. [34]

De belangrijkste bescherming is dat de indruk bespreekbaar blijft. Wanneer een beroep op God ieder bezwaar onmogelijk maakt, valt juist een deel van de toetsing weg. Geestelijke nederigheid blijkt dan uit het vermogen te zeggen dat een indruk mogelijk verkeerd is verstaan en uit de bereidheid de gevolgen daarvan eerlijk te dragen.

33 Schrift lezen zonder het eigen gelijk te zoeken

Ook wie de Bijbel als gezaghebbend ontvangt, leest met verwachtingen. Een tekst kan onmiddellijk aansluiten bij een actuele zorg. Dat kan een betekenisvol moment zijn, maar het maakt de eerste toepassing niet automatisch tot de enige juiste uitleg. De tekst heeft woorden, een verband en een plaats in een groter geheel die onze voorkeur kunnen corrigeren.

Een voorbeeld maakt het verschil duidelijk. Iemand leest over moed en concludeert dat hij een riskante zakelijke stap moet zetten. De tekst kan hem aanmoedigen om niet door angst geregeerd te worden. Daarmee is nog niet vastgesteld dat dit specifieke plan verstandig is. Financiële feiten, verplichtingen en overleg blijven relevant; de Bijbeltekst vervangt die informatie niet.

Vraag bij een tekst	Wat wordt onderzocht	Veelvoorkomende sprong
Wat staat er	Woorden en literaire context	Eén zin losmaken van het betoog
Tot wie wordt gesproken	Situatie en bedoeling	Iedere opdracht direct op mezelf toepassen
Hoe past dit bij Christus	Samenhang van het christelijke getuigenis	Een losse indruk absoluut maken
Wat betekent dit nu	Verantwoorde toepassing	Toepassing gelijkstellen aan oorspronkelijke betekenis

Romeinen 12:2 verbindt vernieuwing van het denken met het onderscheiden van wat goed is. De tekst is geen moderne uitspraak over neuroplasticiteit. Een hedendaagse lezer kan er wel een geestelijke oriëntatie in zien op veranderbaarheid en toetsing. Het is zorgvuldig om die toepassing als toepassing te benoemen. [35]

Voor intuïtie is dit een belangrijk oefenterrein. Een tekst kan iets openen dat eerder onzichtbaar bleef. Daarna hoeft het denken niet te stoppen. We kunnen onderzoeken of de toepassing liefdevol, werkelijkheidsgetrouw en passend is. Anderen kunnen daarbij een gemiste context of een onbedoelde consequentie zichtbaar maken.

Een volwassen omgang met de Schrift bewaart dus zowel ontvankelijkheid als uitlegdiscipline. We lezen om aangesproken te worden, maar juist daarom mogen onze eerste voorkeuren niet altijd het laatste woord krijgen. Het geloof kan ruimte bieden aan het ongemak dat een tekst iets anders zegt dan we hadden gehoopt. Dat is mogelijk een diepere vorm van vertrouwen dan overal bevestiging in vinden.

34 Intuïtie als mogelijke stem van God

Kan een intuïtie Gods stem zijn, ook wanneer zij niet rationeel te verklaren is? Binnen christelijke tradities die persoonlijke leiding erkennen, kan iemand een onverwachte indruk verstaan als een aansporing van God. Niet alle christenen geven zulke indrukken dezelfde plaats. Bovendien zijn intuïtie en Gods spreken geen synoniemen. De eerste term beschrijft hoe iets bij ons opkomt; de tweede zegt iets over de veronderstelde oorsprong ervan.

Het ontbreken van een bewuste redenering maakt een indruk niet onwaar. Een ingeving kan vooruitlopen op woorden en begrip. Geloof omvat bovendien vertrouwen dat verder reikt dan wat een experiment kan vaststellen. Maar er is een verschil tussen nog niet kunnen uitleggen waarom iets klopt en vasthouden aan een claim die door goede redenen of vastgestelde feiten wordt tegengesproken.

Bedoeling van niet rationeel	Voorbeeld	Betekenis voor onderscheiding
Vóór bewuste redenering	Plots aan iemand denken	Onderzoek wat de indruk vraagt
Niet volledig verklaarbaar	Gods nabijheid ervaren	Geloofsduiding blijft bespreekbaar
Tegen mijn verwachting in	Een moeilijke verzoening overwegen	Weeg waarheid veiligheid en verantwoordelijkheid
Strijdig met vastgestelde feiten	Volledig herstel claimen terwijl ziekte is vastgesteld	Herzie de feitelijke claim

Een gelovige kan Gods wijsheid groter achten dan het eigen begrip. Daaruit volgt niet dat elke onbegrijpelijke ingeving van God komt. Evenmin bewijst innerlijke zekerheid dat onze uitleg klopt. De Bijbelse oproep tot toetsen blijft daarom relevant, ook voor een indruk die onmiddellijk en geestelijk aanvoelt. [33,35]

Denk aan iemand die tijdens gebed een aandrang krijgt een oude vriend op te zoeken. Hij kan daaraan gehoor geven zonder eerst de oorsprong van de indruk te bewijzen. Als hij daarentegen zegt dat God die vriend een bindende opdracht geeft, neemt zijn aanspraak toe. Dan wegen de vrijheid van de ander, de concrete omstandigheden en gezamenlijk onderscheid zwaarder.

Een passende formulering is: ik ervaar dit als een mogelijke aansporing van God en wil onderzoeken hoe ik erop kan antwoorden. Zo krijgt geloof ruimte vóórdat alles begrepen is, terwijl de menselijke uitleg aanspreekbaar blijft. Gods leiding wordt binnen dit geloof niet afhankelijk gemaakt van onze volledige verklaring; onze overtuiging over die leiding wordt evenmin onfeilbaar verklaard.

35 Wanneer God ver weg voelt

Een dossier over geloof en intuïtie zou onvolledig zijn wanneer het alleen bijzondere nabijheidservaringen beschreef. Veel gelovigen kennen perioden waarin gebed leeg voelt, woorden niet aankomen en vertrouwde overtuigingen weinig troost geven. Juist dan kan de gedachte dat geloof rechtstreeks afleesbaar is aan gevoel zwaar gaan wegen.

De Psalmen geven taal aan klacht, wachten en verlatenheid. Psalm 13 begint met het uitspreken van Gods schijnbare afwezigheid; Psalm 42 verbindt verlangen met innerlijke onrust. Deze teksten worden hier theologisch gelezen als ruimte om de wisselvalligheid van ervaring voor God te brengen. Ze leveren geen diagnose van de schrijver of de hedendaagse lezer. [36]

Ook het verhaal van Elia in 1 Koningen 19 is instructief. Voedsel, rust, ontmoeting en een nieuwe opdracht hebben er een plaats. Een pastorale toepassing kan zijn dat lichamelijke zorg en geestelijk gesprek elkaar niet hoeven uit te sluiten. Het verhaal is geen behandelprotocol en mag niet worden gebruikt om iedere uitputting op dezelfde manier te verklaren. [37]

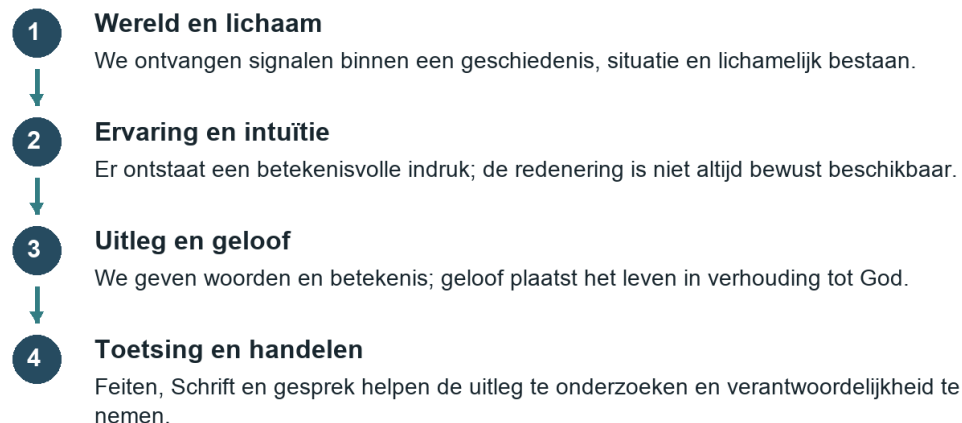
Voor intuïtie betekent dit dat afwezigheid van een helder gevoel niet hetzelfde is als afwezigheid van richting. Er kunnen gewone verantwoordelijkheden blijven: rust nemen, een afspraak nakomen, hulp zoeken, luisteren naar iemand die betrouwbaar is. Het bijzondere hoeft niet eerst terug te keren voordat het leven verder mag gaan.

Omgekeerd vraagt een sterk gevoel van nabijheid geen wantrouwen bij voorbaat. Het mag ontvangen worden als troost, terwijl het niet alle toekomstige beslissingen hoeft te dragen. Een blijvende verhouding kan meer omvatten dan de intensiteit van een moment. Wie dat leert, kan zowel dankbaar zijn voor licht als eerlijk spreken over duisternis.

De pastorale betekenis is eenvoudig en diep. Een gemeenschap kan iemand helpen door nabij te blijven zonder snel te verklaren waarom God wel of niet wordt ervaren. Ze kan ruimte geven aan rouw, twijfel en lichamelijke kwetsbaarheid. Daarmee maakt zij de geloofsvraag niet kleiner. Zij geeft de mens tijd om haar te dragen zonder ook nog te moeten bewijzen dat hij op de juiste manier voelt.

36 Een samenhangend model van onderscheiden

Van werkelijkheid naar verantwoordelijk antwoorden

Infographic 8 Van werkelijkheid naar verantwoordelijk antwoorden. Eigen synthese. Terugkoppeling blijft nodig; God is geen onderdeel van een hersenmodel.

Het model verbindt de hoofdlijnen van het dossier: de wereld waarin we leven, het lichaam dat deelneemt, de ervaring die ontstaat en de interpretaties waarmee we verdergaan. Toetsing loopt terug naar feiten, gesprek en handelen. Geloof krijgt een plaats in betekenis, vertrouwen en oriëntatie; het wordt niet getekend als een meetbaar hersenonderdeel.

Dit is een eigen synthese, geen nieuwe neurowetenschappelijke theorie. De waarde ligt in het voorkomen van overslaande stappen. Van lichamelijke rust rechtstreeks naar een gegarandeerde voorspelling springen is zo'n stap. Van een gevonden hersencorrelaat rechtstreeks naar de ontkenning van alle geestelijke betekenis springen is er ook één.

Voor de christelijke toepassing staat de persoon in relatie tot God en de naaste. De toetsing is daarom meer dan een individuele binnenwereld controleren. Zij vraagt hoe we de ander recht doen, hoe we met onze vergissingen omgaan en of onze manier van spreken liefde en waarheid dient.

Een bruikbaar criterium voor dit model is wat het in een gesprek mogelijk maakt. Worden ervaringen concreter beschreven? Zijn feiten en interpretaties beter te onderscheiden? Kan iemand zonder schaamte zeggen dat hij niets weet of niets ervaart? Ontstaat een passende volgende stap? Als het schema alleen nieuwe vaktaal oplevert, mist het zijn doel. Het moet de aandacht voor echte mensen vergroten.

37 Virtualiteit en de werkelijkheid buiten ons

Gerard Feller onderzoekt in *Virtualiteit* in het postmoderne tijdperk uit 1998 hoe media, verbeelding en cultuur ons werkelijkheidsbesef vormen. Zijn zorg betreft meer dan nieuwe apparaten. Hij vraagt wat er met waarheid en gemeenschap gebeurt wanneer beleving en zelfbeschikking de maatstaf worden. Het artikel is een uitgesproken christelijke cultuurkritiek, geschreven tegen de achtergrond van de media en discussies van die tijd. [39]

Deze vraag raakt aan het voorspellende brein, maar de begrippen vallen niet samen. Dat ons brein waarnemingen mede vormt, betekent niet dat wij de buitenwereld naar believen scheppen. Er blijven signalen, andere mensen en gebeurtenissen die onze verwachtingen corrigeren. Evenmin volgt uit een model van waarneming dat waarheid uitsluitend persoonlijk is. Een theorie over onze toegang tot werkelijkheid is nog geen uitspraak dat werkelijkheid buiten ons ontbreekt.

In het artikel worden virtuele relaties en kunstmatig leven besproken, onder meer aan de hand van digitale huisdieren. De actuele verbinding met gesprekken met AI ligt voor de hand: een mens kan zich aangesproken voelen door een systeem zonder daarmee te hebben vastgesteld dat het systeem zelf iets ervaart. Dit is een vergelijking vanuit het huidige dossier; het artikel uit 1998 onderzocht geen hedendaagse taalmodellen.

Feller verbindt virtualiteit ook met geestelijke misleiding en een demonische werkelijkheid. Dat behoort tot zijn theologische interpretatie. Onderzoek naar verwachting en verbeelding kan mechanismen van ervaring onderzoeken, maar bevestigt daarmee niet automatisch die geestelijke verklaring. De betrokken geloofsvraag moet als geloofsvraag herkenbaar blijven.

Voor een hedendaagse lezing helpt het vier betekenissen uiteen te houden: digitale simulatie, menselijke verbeelding, feitelijke misleiding en theologisch verstaan bedrog. Ze kunnen samen voorkomen, maar zijn niet onderling uitwisselbaar. Een virtuele omgeving is niet alleen vanwege haar technische vorm een leugen. Omgekeerd kan ook een gesprek zonder scherm iemand misleiden.

De blijvende vraag uit dit vroege werk is daarmee scherp: blijft onze ervaring open voor een werkelijkheid die haar kan tegenspreken? Voor intuïtie betekent dit dat de innerlijke indruk een begin van aandacht kan zijn, terwijl de ander en de feiten een eigen stem houden. Voor geloof betekent het dat de werkelijkheid van God niet gelijkgesteld wordt aan het beeld dat wij van Hem maken.

Verdieping bij hoofdstuk 37 Aardse en geestelijke realiteit

In Virtuele verleiders uit 2003, een lezing van Feller opgetekend door Piet Guyt, staat de spanning tussen aardse en geestelijke realiteit expliciet centraal. De gelovige belijdt verlossing en verbondenheid met God, maar ontmoet tegelijk kwetsbaarheid, onvolkomenheid en verantwoordelijkheid. Feller waarschuwt zowel voor het verdringen van geloof als voor geestelijke taal die geen gevolgen heeft voor huwelijk, werk en samenleving. [40]

Die dubbele kritiek geeft richting aan de intuïtievraag. Wanneer iemand steeds zegt dat God spreekt maar zich niet laat aanspreken op het dagelijks handelen, ontstaat een probleem dat binnen de geloofspraktijk zelf zichtbaar is. Een beroep op de geestelijke werkelijkheid kan de verantwoordelijkheid tegenover een concrete ander niet eenvoudig opheffen. Anders wordt de aardse werkelijkheid iets waarvan men zich met religieuze woorden losmaakt.

De lezing erkent ook verbeelding als een menselijke mogelijkheid. Zij wil onderscheid maken tussen opbouwende en destructieve fantasie. Dat onderscheid verdient uitwerking: wat verbeelden we ons, met welk doel, in welke context en met welke gevolgen? Het enkele feit dat een voorstelling van binnenuit komt, beslist nog niet of zij wijs, waar of geestelijk betrouwbaar is.

Thema in de aangeleverde teksten	Verbinding met dit dossier	Wat afzonderlijke toetsing vraagt
Spanning tussen geloof en dagelijks leven	Ervaring verbinden met handelen	Is er trouw aan concrete verantwoordelijkheden
Beïnvloeding door beelden en suggestie	Verwachting en herinnering onderzoeken	Welke verandering is werkelijk aangetoond
Opbouwende en destructieve verbeelding	Inhoud context en gevolgen onderscheiden	Geen oordeel uitsluitend op de vorm
Geestelijke verklaring van misleiding	Theologische duiding expliciet benoemen	Geen neurowetenschappelijk bewijs suggereren

De historische tekst gebruikt daarnaast psychiatrische termen als beeld voor een verdeeld leven en maakt brede uitspraken over hypnose en psychische problematiek. Die formuleringen worden hier niet als actuele diagnostiek of algemeen geldende onderzoeksconclusies overgenomen. Een geloofsconflict is op zichzelf geen psychiatrische diagnose. Specifieke uitspraken over schade en oorzaken vragen afzonderlijk klinisch onderzoek.

Ook het eerdere materiaal over psychosomatiek past hier: geloof, lichaam, gevoelens en relaties verdienen samen aandacht. [38] De verbinding met het huidige dossier ligt in een mensbeeld waarin ervaring betekenisvol is én onderzocht mag worden. Geestelijke ernst blijkt dan mede uit de bereidheid concreet te blijven.

Verdieping bij hoofdstuk 37 Media gevoel en geloofsinhoud

Virtueel Christendom via de media uit 2004 verschuift de aandacht naar de vorm waarin het geloof wordt aangeboden. Feller vraagt of een medium alleen een bestaande boodschap doorgeeft of die boodschap mede verandert. De tekst verwijst zelf naar werk van Glenn R. Paauw en Arthur W. Hunt. Het is een bewerkte cultuurkritische beschouwing, geen experimentele studie naar hersenwerking. [41]

Een belangrijk voorbeeld is de verandering van Bijbels geweld in vermakelijke animatie. De inhoud lijkt dezelfde te blijven, maar de emotionele reactie kan verschuiven: een scène die mededogen vraagt wordt komisch. Daarmee ontstaat een vraag die ook bij intuïtie hoort. Wat mij onmiddellijk raakt, wordt mede gevormd door de manier waarop iets verschijnt. Het gevoel dat volgt kan werkelijk zijn, terwijl de interpretatie ervan opnieuw bekeken moet worden.

Deze kritiek kan ook op een geloofsbijeenkomst worden toegepast. Muziek, herhaling, groepsverwachting en persoonlijke herinneringen vormen de context van wat mensen ervaren. Dat is op zichzelf geen bewijs van manipulatie en evenmin een weerlegging van Gods aanwezigheid. Wel geeft het reden om de intensiteit van het moment te onderscheiden van de waarheid van een concrete boodschap. Het dossier trekt hier een inhoudelijke verbinding; het oorspronkelijke artikel heeft die afzonderlijke factoren niet experimenteel getoetst.

Voor de vraag naar Gods stem is vooral de vorming van verwachtingen relevant. Wie voortdurend hoort dat bijzondere gevoelens goddelijke aanwijzingen zijn, kan eigen ervaringen in die taal gaan begrijpen. Onderzoek naar religieuze aanwezigheidservaringen maakt de samenhang met cultuur en persoonlijke absorptie zichtbaar, zonder over Gods bestaan te beslissen. [30] Daarom is het zinnig samen te onderzoeken welke uitleg een gemeenschap aanleert en hoeveel ruimte zij laat voor twijfel.

Fellers oproep om terug te keren naar aandachtig lezen, werkelijke relaties en verantwoordelijkheid blijft een vruchtbare gesprekspartner. Zij hoeft niet te leiden tot de afwijzing van elk beeld of elk digitaal hulpmiddel. Ook de infographics in dit dossier sturen aandacht. Hun waarde hangt ervan af of zij de lezer helpen om nauwkeuriger te begrijpen en daarna de langere argumentatie te onderzoeken.

De drie historische teksten brengen zo een samenhangende vraag in: wat gebeurt er wanneer een overtuigende ervaring de plaats inneemt van waarheid, gemeenschap en geleefd geloof? De bijdrage van dit dossier is dat die vraag zowel naar media als naar onze eigen intuïties kan worden gesteld. Christelijk onderscheiden begint niet pas bij de verdenking van misleiding door anderen; het omvat ook de toetsing van wat onszelf heel vanzelfsprekend lijkt.

38 Casus een indruk tijdens het gebed

Dit is een fictieve casus. Anna bidt en denkt plotseling aan een vriend die zij al weken niet heeft gesproken. Ze voelt onrust en vraagt zich af of God haar aanspoort contact op te nemen. Er zijn nog geen aanwijzingen voor een crisis. De eerste vraag is daarom niet of de volledige verklaring van de indruk kan worden vastgesteld, maar welke handeling passend is.

Anna kan een vriendelijk bericht sturen of bellen met een open vraag. Daarmee respecteert zij zowel de indruk als de vrijheid van haar vriend. Ze hoeft niet te zeggen dat er iets ernstigs aan de hand moet zijn. Als de vriend vertelt dat hij inderdaad een moeilijke dag heeft, kan zij luisteren zonder daaruit meteen af te leiden dat al haar toekomstige ingevingen betrouwbaar zijn.

Er zijn verschillende mogelijke lagen. Psychologisch kan een recente herinnering ongemerkt zijn geactiveerd. Relationeel kan Anna subtiele signalen hebben opgevangen. Theologisch kan zij de aansporing tot zorg verstaan binnen Gods leiding. Deze mogelijkheden zijn niet allemaal op dezelfde manier te toetsen en hoeven in het gesprek niet voortijdig tot één oorzaak te worden teruggebracht.

Moment	Zorgvuldige reactie	Te vermijden sprong
De gedachte verschijnt	De indruk opmerken	Meteen een noodsituatie aannemen
Er volgt contact	Open vragen en luisteren	Een verklaring opleggen
Er blijkt verdriet	Nabij zijn en passende steun bieden	Eén treffer tot algemeen vermogen maken
Er blijkt niets bijzonders	Dat als legitieme uitkomst aanvaarden	Verborgен leed blijven suggereren

Het meest betekenisvolle resultaat hoeft geen bewijs van bovennatuurlijke informatieoverdracht te zijn. Misschien ontstaat er eenvoudig een goed gesprek. Binnen een christelijke duiding kan ook gewone zorg een plaats hebben in Gods werk. Het hoeft niet uitzonderlijk te zijn om waardevol te worden.

De casus laat zien waarom de omvang van de handeling telt. Een open telefoontje is iets anders dan iemand een diagnose, voorspelling of opdracht geven. Naarmate een claim grotere gevolgen heeft, moet de onderbouwing sterker en de toetsing zorgvuldiger zijn. Intuïtie krijgt zo ruimte zonder dat de ander onder het gezag van onze binnenwereld komt te staan.

39 Casus een sterke overtuiging over genezing

Dit is een fictieve casus. Tijdens een gebedsbijeenkomst krijgt David het sterke gevoel dat een zieke bekende zal herstellen. De ervaring gaat gepaard met warmte en rust. Hij wil hoop geven en overweegt te zeggen dat God volledige genezing heeft beloofd. Hier is de stap van ervaring naar claim veel groter dan in de vorige casus.

Eerst kan David onderscheiden wat hij werkelijk weet. Hij heeft een gevoel en een interpretatie daarvan. Hij heeft daarmee nog geen betrouwbare prognose en kent mogelijk niet alle medische gegevens. Hij kan hopen en bidden zonder de zekerheid van herstel als feit aan de ander te presenteren. Dat beperkt de liefde niet; het beschermt de ander tegen een belofte die David niet kan waarmaken.

Als de zieke tijdelijk minder pijn ervaart, is dat belangrijk om te horen. Het bewijst op zichzelf geen herstel van de aandoening. Als later verbetering wordt vastgesteld, blijft een precieze beschrijving nodig: wat veranderde, wanneer, en volgens welke beoordeling? Dankbaarheid en zorgvuldige verslaglegging kunnen samengaan.

Een christelijke reflectie voegt hieraan toe dat de waarde van de zieke niet afhangt van genezing en dat geloof niet meetbaar wordt aan het resultaat van één gebed. Een gemeenschap moet ook nabij kunnen blijven wanneer de ziekte voortduurt. Anders kan de oorspronkelijke hoop onbedoeld veranderen in een last die de patiënt moet dragen.

Te onderscheiden vraag	Wie of wat kan bijdragen
Wat werd tijdens gebed ervaren	Het eigen concrete verslag
Wat wordt gehoopt of geloofd	Gebed en theologisch gesprek
Wat is lichamelijk veranderd	Passende medische beoordeling
Wat heeft de persoon nu nodig	De betrokkene en diens zorgnetwerk

De casus is geen uitspraak tegen genezingsgeloof. Zij vraagt naar de verantwoordelijkheid van degene die namens God zekerheid wil uitspreken. De geloofsruimte blijft open wanneer er gebeden mag worden, wanneer onzekerheid eerlijk wordt benoemd en wanneer verdere zorg niet afhankelijk wordt gemaakt van een gewenste uitkomst. De liefde moet groot genoeg zijn om ook een moeilijk vervolg te dragen.

40 Casus een andere werkelijkheid na een intense ervaring

Dit is een fictieve casus. Na een ingrijpend moment vertelt Miriam dat zij niet langer bang is voor de dood. Zij ervoer een diepe verbondenheid en heeft sindsdien het gevoel dat alles meer betekenis heeft. Ze vraagt of dit bewijst dat bewustzijn onafhankelijk van het lichaam bestaat. Haar ervaring en haar vraag verdienen beide aandacht, maar niet hetzelfde antwoord.

Het gesprek kan beginnen bij wat er veranderde. Is zij milder geworden, meer verbonden, minder angstig? Welke onderdelen van de ervaring herinnert zij zich? Wat weet zij over de omstandigheden? Deze vragen helpen haar eigen verhaal te verhelderen zonder de verklaring vooraf vast te leggen.

Daarna kan het verschil tussen betekenis en metafysisch bewijs worden besproken. De ervaring kan voor Miriam een reden zijn om anders te leven. Een algemene uitspraak over bewustzijn buiten het lichaam vraagt echter argumenten en gegevens die verder reiken dan de intensiteit van het moment. Haar zekerheid is een onderdeel van het te begrijpen verschijnsel, niet automatisch een onafhankelijke bevestiging ervan.

Een gelovige gesprekspartner kan met haar onderzoeken hoe de ervaring zich verhoudt tot christelijke hoop. Daarbij blijft ruimte voor dankbaarheid en voor vragen. Niet ieder detail hoeft tot leerstelling te worden verheven. Een ervaring kan doorwerken in het leven zonder dat alle beelden letterlijk en universeel worden verklaard.

Ook praktische integratie telt. Miriam kan de nieuwe waardering voor het leven verbinden aan concrete relaties, verzoening waar dat verantwoord is en zorg voor dagelijkse verantwoordelijkheden. Wanneer een bijzondere ervaring vooral leidt tot grootse aanspraken of het loslaten van noodzakelijke zorg, verdient dat een andere aandacht dan wanneer zij tot geduld en verbondenheid leidt.

De kern is dat een aandachtig gesprek geen keuze hoeft te maken tussen alles bevestigen en alles ontkennen. We kunnen zeggen dat de ervaring werkelijk voor haar was, dat de verandering betekenis heeft en dat de uiteindelijke verklaring nog onderzocht mag worden. Zo krijgt het verhaal ruimte zonder dat het meer moet bewijzen dan het kan dragen.

41 Een gesprek dat verschil kan verdragen

Een bijeenkomst over brein, intuïtie en geloof kan snel veranderen in een wedstrijd tussen verklaringen. Om dat te voorkomen helpt een concrete ervaring als beginpunt. De groep vraagt eerst wat er gebeurde, daarna hoe het werd verstaan en pas vervolgens welke grotere conclusies mogelijk zijn. Niemand hoeft een persoonlijke ervaring te delen om mee te doen.

Voor een bijeenkomst van negentig minuten is de volgende opzet bruikbaar. Zij is een eigen werkvorm. De begeleider bewaakt dat meningen vrij kunnen worden uitgesproken en dat medische of persoonlijke problemen niet door de groep worden gediagnosticeerd.

Tijd	Onderdeel	Doel
0–10 minuten	De hoofdvraag en vier soorten uitspraken	Een gezamenlijke taal vinden
10–25 minuten	Infographic over verwachting bespreken	Feit en interpretatie onderscheiden
25–45 minuten	Eén fictieve casus in kleine groepen	Een passende vervolgstap formuleren
45–60 minuten	Bijbelpassages over toetsing lezen	Christelijk onderscheid verdiepen
60–80 minuten	Verschillen en open vragen bespreken	Elkaars argumenten begrijpen
80–90 minuten	Persoonlijke opbrengst en afronding	Eén leerpunt meenemen

Vier vragen kunnen het gesprek dragen. Wanneer hielp een eerste indruk je iets belangrijks op te merken? Wanneer moest je een overtuigende indruk bijstellen? Wat maakt het moeilijk om een religieuze interpretatie te bevragen? Welke vorm van vertrouwen blijft mogelijk wanneer volledige zekerheid ontbreekt?

De begeleider kan bij stellige uitspraken vragen welk soort uitspraak het is. Gaat het om een persoonlijke ervaring, een onderzoeksbevinding, een filosofisch argument of een geloofsbelijdenis? Dat is geen manier om het gesprek af te kappen. Het helpt de passende vervolgvraag te kiezen.

Aan het einde hoeft de groep het niet over alle theorieën eens te zijn. Een waardevolle opbrengst kan zijn dat deelnemers elkaars woorden minder snel verkeerd begrijpen. Misschien leert iemand zijn intuïtie meer ruimte te geven; iemand anders leert haar minder absoluut te maken. Het gemeenschappelijke doel is niet gelijke ervaringen krijgen, maar beter leren luisteren, toetsen en handelen.

42 Vertrouwen dat kan leren

We begonnen bij een eenvoudige gebeurtenis: een stem, een lichamelijke verandering, een betekenis die zich vrijwel meteen aandient. Het dossier heeft laten zien hoeveel vragen daarin samenkomen. Het brein verwerkt informatie niet los van lichaam en geschiedenis. Gevoelens zijn werkelijk, maar de uitleg ervan kan worden herzien. Bewustzijn is onderzoekbaar, terwijl over de uiteindelijke verklaring nog grote verschillen bestaan.

De wetenschappelijke vooruitgang vraagt om nauwkeurige verwachtingen. Een studie kan een circuit verduidelijken, een meetprobleem aantonen of een theorie onder druk zetten. Geen van die prestaties hoeft kleiner gemaakt te worden omdat zij het hele raadsel niet oplost. Juist beperkte, toetsbare kennis kan een stevig fundament voor verder onderzoek vormen.

Intuïtie heeft binnen dit geheel een bescheiden maar waardevolle plaats. Zij kan snel iets opmerken waarvoor we nog geen woorden hebben. Zij kan ook verlangen, angst of een vertrouwd patroon volgen. Daarom verdient zij aandacht én gesprek. De kracht van een indruk en de sterkte van de onderbouwing zijn verschillende zaken.

Vanuit het christelijk geloof ontstaat geen noodzaak om deze menselijke beperktheid te ontkennen. Geloof kan zich juist oefenen in ontvankelijkheid zonder beheersingsdrang. We kunnen bidden om wijsheid, leren van onderzoek en ons laten aanspreken door Schrift en medemensen. De Heilige Geest wordt binnen dat geloof niet gereduceerd tot intuïtie; evenmin wordt iedere intuïtie tot spreken van de Geest verklaard.

De verhouding tot werkelijkheid wordt daardoor ruimer. De wereld is meer dan wat ik op dit moment begrijp. De ander is meer dan mijn eerste indruk. Mijn lichaam is meer dan een hindernis voor denken. En binnen het christelijke belijden is God meer dan de intensiteit van mijn ervaring. Deze zinnen zijn een filosofisch-theologische synthese, geen uitkomsten van een experiment.

Misschien ligt daarin de meest vruchtbare vernieuwende gespreksvraag: hoe kunnen we leven vanuit werkelijk vertrouwen, terwijl we weten dat ons waarnemen en begrijpen feilbaar zijn? Het antwoord krijgt gestalte in een houding die leert. We luisteren naar wat zich aandient, zoeken woorden, onderzoeken feiten, toetsen onze uitleg en zetten een verantwoorde stap. Waar nodig keren we terug en beginnen opnieuw. Dat is geen tekort aan overtuiging, maar een manier om trouw te blijven aan waarheid en aan de mensen met wie we haar zoeken.

Begrippen om bij de hand te houden

Begrip	Betekenis in dit dossier
Bewustzijn	Het hebben van subjectieve ervaring
Bewustzijnsinhoud	Wat wordt ervaren zoals kleur pijn of een gedachte
Interoceptie	Verwerking van signalen uit het eigen lichaam
Allostase	Anticiperend regelen van lichamelijke behoeften
Voorspellende verwerking	Theoretisch kader waarin verwachtingen en signalen elkaar bijstellen
Actieve inferentie	Raamwerk dat waarnemen en handelen samen modelleert
Voorspellingsfout	Verschil tussen verwachte en ontvangen informatie binnen een model
Intuïtie	Indruk zonder volledig bewust toegankelijke tussenredenering
Metacognitie	Denken over en inschatten van de eigen mentale processen
Correlatie	Samenhang die op zichzelf geen oorzaak bewijst
Causaliteit	Een oorzakelijke relatie die passend bewijs vereist
Fenomenologie	Beschrijving of studie van hoe iets wordt ervaren
Epistemologie	Onderzoek naar kennis en rechtvaardiging
Ontologie	Onderzoek naar wat bestaat
Fysicalisme	Familie van posities die de lichamelijke werkelijkheid fundamenteel stelt
Panpsychisme	Positie waarin elementaire ervaringsaspecten fundamenteel zijn
Geestelijk onderscheid	Theologische praktijk van het toetsen van geestelijke aanspraken
Geloofsduiding	Betekenisgeving binnen een religieuze overtuiging en traditie

De definities zijn werkdefinities. In gespecialiseerde literatuur bestaan nadere onderscheidingen en soms andere toepassingen. Een helder gesprek begint ermee dat deelnemers nagaan of zij met hetzelfde woord ook dezelfde vraag bedoelen.

Bronnen over waarneming en bewustzijn

- [1] Clark A. 2013. Whatever next Predictive brains situated agents and the future of cognitive science. *Behavioral and Brain Sciences* 36, 181–204. Theoretisch overzicht. <https://doi.org/10.1017/S0140525X12000477>
- [2] Parr T, Pezzulo G, Friston KJ. 2022. *Active Inference The Free Energy Principle in Mind Brain and Behavior*. MIT Press. Theoretisch leerboek. <https://mitpress.mit.edu/9780262045353/active-inference/>
- [3] Powers AR, Mathys C, Corlett PR. 2017. Pavlovian Conditioning-Induced Hallucinations Result from Overweighting of Perceptual Priors. *Science. Experimenteel onderzoek*. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5802347/>
- [4] Zhang J en collega's. 2025. Cortical and subcortical mapping of the human allostatic–interoceptive system using 7 Tesla fMRI. *Nature Neuroscience* 28, 2380–2391. <https://doi.org/10.1038/s41593-025-02087-x>
- [5] Barrett LF. 2017. The theory of constructed emotion an active inference account of interoception and categorization. *Social Cognitive and Affective Neuroscience* 12, 1–23. Theorieartikel. <https://doi.org/10.1093/scan/nsw154>
- [6] Bach DR, Dayan P. 2017. Algorithms for survival a comparative perspective on emotions. *Nature Reviews Neuroscience* 18, 311–319. Overzicht en theoretische vergelijking. <https://doi.org/10.1038/nrn.2017.35>
- [7] Gu X, Johansen JP. 2025. Prefrontal encoding of an internal model for emotional inference. *Nature* 643, 1044–1056. Dierexperimenteel onderzoek. <https://doi.org/10.1038/s41586-025-09001-2>
- [8] Zunhammer M en collega's. 2021. Meta-analysis of neural systems underlying placebo analgesia from individual participant fMRI data. *Nature Communications* 12. <https://doi.org/10.1038/s41467-021-21179-3>
- [9] Chen C en collega's. 2024. Neural circuit basis of placebo pain relief. *Nature* 632, 1092–1100. Dierexperimenteel onderzoek. <https://doi.org/10.1038/s41586-024-07816-z>
- [10] Loftus EF, Palmer JC. 1974. Reconstruction of automobile destruction An example of the interaction between language and memory. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 13, 585–589. [https://doi.org/10.1016/S0022-5371\(74\)80011-3](https://doi.org/10.1016/S0022-5371(74)80011-3)
- [11] Stanford Encyclopedia of Philosophy. Consciousness. Filosofisch overzicht van begrippen en verklaringen. Geraadpleegd september 2026. <https://plato.stanford.edu/entries/consciousness/>
- [12] Seth AK, Bayne T. 2022. Theories of consciousness. *Nature Reviews Neuroscience* 23, 439–452. Vergelijkend overzicht. <https://doi.org/10.1038/s41583-022-00587-4>
- [13] Cogitate Consortium. 2025. Adversarial testing of global neuronal workspace and integrated information theories of consciousness. *Nature* 642, 133–142. Vooraf geregistreerde theorievergelijking. <https://doi.org/10.1038/s41586-025-08888-1>

Bronnen over ervaren realiteit en intuïtie

- [14] Sánchez-Fuenzalida N en collega's. 2026. The act of detecting a stimulus contaminates measures of conscious experience with decision biases. *Nature Communications* 17, 6254. <https://doi.org/10.1038/s41467-026-72567-6>
- [15] Bodien YG en collega's. 2024. Cognitive Motor Dissociation in Disorders of Consciousness. *New England Journal of Medicine* 391, 598–608. Cohortonderzoek. <https://doi.org/10.1056/NEJMoa2400645>
- [16] Parnia S en collega's. 2023. AWAreness during REsuscitation II A multi-center study of consciousness and awareness in cardiac arrest. *Resuscitation* 191, 109903. Prospectief onderzoek. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/37423492/>
- [17] Siegel JS en collega's. 2024. Psilocybin desynchronizes the human brain. *Nature* 632, 131–138. Intensieve herhaalde metingen in een kleine groep. <https://doi.org/10.1038/s41586-024-07624-5>
- [18] Stoliker D en collega's. 2026. Psychedelics align brain activity with context. *Nature* 656, 936–947. Gepubliceerd 19 augustus 2026. <https://doi.org/10.1038/s41586-026-10910-z>
- [19] Butlin P en collega's. 2023. Consciousness in Artificial Intelligence Insights from the Science of Consciousness. Onderzoeksrapport en preprint. <https://arxiv.org/abs/2308.08708>
- [20] Butlin P en collega's. 2025. Identifying indicators of consciousness in AI systems. *Trends in Cognitive Sciences*. Theoretisch en methodologisch artikel. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2025.10.011>
- [21] Stanford Encyclopedia of Philosophy. Panpsychism. Filosofische argumenten en het combinatieprobleem. Geraadpleegd september 2026. <https://plato.stanford.edu/entries/panpsychism/>
- [22] Stanford Encyclopedia of Philosophy. Quantum Approaches to Consciousness. Overzicht van uiteenlopende onderzoeksvoorstellen en interpretaties. Geraadpleegd september 2026. <https://plato.stanford.edu/entries/qt-consciousness/>
- [23] Schurger A, Sitt JD, Dehaene S. 2012. An accumulator model for spontaneous neural activity prior to self-initiated movement. *PNAS* 109, E2904–E2913. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3479453/>
- [24] Stanford Encyclopedia of Philosophy. Free Will. Filosofische analyse van vrijheid verantwoordelijkheid en determinisme. Geraadpleegd september 2026. <https://plato.stanford.edu/entries/freewill/>
- [25] Kahneman D, Klein G. 2009. Conditions for intuitive expertise A failure to disagree. *American Psychologist* 64, 515–526. <https://doi.org/10.1037/a0016755>
- [26] Wason PC. 1960. On the failure to eliminate hypotheses in a conceptual task. *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 12, 129–140. <https://doi.org/10.1080/17470216008416717>

Bronnen over geloof en verantwoording

[27] Catechismus van de Katholieke Kerk. Paragraaf 1778 over het geweten. Theologische bron.

https://www.vatican.va/content/catechism/en/part_three/section_one/chapter_one/article_6/i_the_judgment_of_conscience.html

[28] Bijbel. Genesis 2:7 en Johannes 1:14. Menswording en incarnatie. Zie ook 1 Korintiërs 15 voor opstanding. De uitleg in het dossier is een christelijk-theologische lezing, geen empirische claim.

[29] Catechismus van de Katholieke Kerk. Paragrafen 362–368, in het bijzonder 365 over lichaam en ziel.

https://press.vatican.va/archive/catechism_it/p1s2c1p6_it.htm

[30] Luhrmann TM en collega's. 2021. Sensing the presence of gods and spirits across cultures and faiths. PNAS 118, e2016649118.

Cultureel en psychologisch onderzoek. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7865123/>

[31] Stanford Encyclopedia of Philosophy. Religious Experience. Filosofische analyse van betekenis en rechtvaardiging.

<https://plato.stanford.edu/entries/religious-experience/>

[32] Schjoedt U en collega's. 2009. Highly religious participants recruit areas of social cognition in personal prayer. Social Cognitive and Affective Neuroscience 4, 199–207. <https://doi.org/10.1093/scan/nsn050>

[33] Bijbel. 1 Thessalonicenzen 5:19–22; 1 Johannes 4:1–3; 1 Korintiërs 14:29. Openheid en toetsing binnen de eigen context van elke passage.

[34] Bijbel. Galaten 5:22–23. Vrucht van de Geest. <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Galatians+5%3A22-23&version=WEB>

[35] Bijbel. Romeinen 12:2. Vernieuwing van denken en onderscheiden. <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Romans+12%3A2&version=WEB>

[36] Bijbel. Psalm 13 en Psalm 42. Klacht verlangen en vertrouwen. Gebruikt als theologische teksten, niet als klinische beschrijvingen.

[37] Bijbel. 1 Koningen 19. Elia in uitputting en ontmoeting. <https://www.biblegateway.com/passage/?search=1+Kings+19&version=WEB>

[38] Feller G. 2026. Psychosomatiek en de Bijbel. Eerdere samengestelde tekst; vooral Voorwoord, Behoedzaam balanceren en Aardse en geestelijke realiteit. Persoonlijke bron, geen onafhankelijk onderzoeksbewijs.

[39] Feller G. 1998. Virtualiteit in het postmoderne tijdperk. Aangeleverd Worddocument; gedateerd juli 1998. Historische christelijke cultuurkritiek.

[40] Feller G. 2003. Virtuele verleiders. Lezing voor Bijbel of New Age, opgetekend door Piet Guyt. Aangeleverd Worddocument.

[41] Feller G. 2004. Virtueel Christendom via de media. Aangeleverd Worddocument; naar gedeelten van artikelen van Glenn R. Pauw en Arthur W. Hunt.

Brongebruik en beeldverantwoording

De tekst geeft korte samenvattingen van onderzoek en ontwikkelt daarvan onderscheiden eigen filosofische en pastorale reflecties. De drie casussen en het reflectieboek zijn voor dit dossier ontworpen. Alle acht infographics zijn originele schema's; alleen infographic 4 gebruikt aantallen uit een studie. Geen afbeelding is uit een publicatie overgenomen. Bijbelpassages worden in eigen woorden besproken. De online bronnen zijn geraadpleegd op 20 september 2026; een publicatiedatum is niet hetzelfde als de datum van het beschreven onderzoek.